

Conselleria d'Educació, Cultura i Esport

RESOLUCIÓ d'1 de febrer de 2022, de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, per la qual es declara bé de rellevància local immaterial l'artesanía del palmito d'Aldaia. [2022/856]

Antecedents de fet

Primer. Mitjançant escrit de l'Ajuntament d'Aldaia se sol·licita el reconeixement com a bé immaterial de rellevància local de l'artesanía del palmito d'Aldaia, descrivint aquesta tradició i/o creació artística, els seus orígens, així com les referències espacials i temporals a les quals s'associa, destacant els valors patrimonials que incorpora, que motiven el seu reconeixement i inclusió en aquesta categoria protectora.

Segon. Des de la Comissió Tècnica per a l'Estudi i Inventari del Patrimoni Immateral i els Serveis Tècnics s'informa favorablement la proposta municipal, en els termes en què s'ha sotmés a l'avaluació patrimonial d'aquest centre directiu, establint-se d'acord amb els valors detectats les mesures que asseguren la seua pervivència, estudi i posada en valor.

Fonamentació jurídica

I. Aquesta conselleria resulta competent per a resoldre el present expedient, en virtut del que es disposa en l'article 28 de la Llei 5/1983, de 30 de desembre, del Consell, l'article 7 del Decret 5/2019, de 16 de juny, del president de la Generalitat, pel qual es determina el número i la denominació de les conselleries i les seues atribucions, l'article 56 de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del patrimoni cultural valencià i l'article 4 del Decret 173/2020, de 30 d'octubre, del Consell, d'aprovació del Reglament orgànic i funcional de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport.

II. L'article 1.3 de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del patrimoni cultural valencià, estableix que formen part del patrimoni cultural valencià, en qualitat de béns immaterials del patrimoni etnològic, les creacions, coneixements, tècniques, pràctiques i usos més representatius i valuosos de les formes de vida i de la cultura tradicional valenciana.

III. Els articles 15.5. 55, 56 i 57 de la Llei 4/1998, d'11 de juny, del patrimoni cultural valencià estableix que s'inclouran en la secció cinquena de l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià, amb la qualificació de béns immaterials de rellevància local, aquelles creacions, coneixements, pràctiques, tècniques, usos i activitats més representatives i valuosos de la cultura i les formes de vida tradicionals valencianes. Igualment s'inclouran els béns immaterials que siguen expressions de les tradicions del poble valencià en les seues manifestacions musicals, artístiques, gastronòmiques o d'oci, i especialment aquelles que han sigut objecte de transmissió oral i les que mantenen i potencien l'ús del valencià.

IV. L'informe emés pels serveis tècnics del Servei de Patrimoni Cultural de data 16 de setembre de 2021, proposa la protecció cultural com bé de rellevància local immaterial per a aquesta manifestació singular, arrelada i volguda pels veïns d'Aldaia, quedant definit aquest bé immaterial per l'annex que acompanya aquesta resolució.

Vistos els anteriors fets i fonaments de dret i en allò que és matèria de la competència d'aquesta conselleria, resolc:

Primer

Declarar bé de rellevància local immaterial l'artesanía del palmito d'Aldaia, de conformitat amb la descripció que figura en l'annex que s'adjunta a la present resolució en atenció als valors destacats que incorpora i inscriure-ho en la secció cinquena de l'Inventari general del patrimoni cultural valencià.

Segon

La protecció de l'artesanía del palmito d'Aldaia com a patrimoni cultural immaterial es concretarà en les mesures següents:

- a) Realitzar labors d'identificació, descripció, investigació, estudi i documentació amb criteris científics.
- b) Incorporar els testimonis disponibles a suports materials que garantisquen la seua protecció i preservació.

Conselleria de Educación, Cultura y Deporte

RESOLUCIÓN de 1 de febrero de 2022, de la Conselleria de Educación, Cultura y Deporte, por la que se declara bien de relevancia local immaterial la artesanía del abanico de Aldaia. [2022/856]

Antecedentes de hecho

Primero. Mediante escrito del Ayuntamiento de Aldaia se solicita el reconocimiento como bien inmateral de relevancia local de la artesanía del abanico de Aldaia, describiendo esta tradición y/o creación artística, sus orígenes, así como las referencias espaciales y temporales a las que se asocia, destacando los valores patrimoniales que incorpora, que motivan su reconocimiento e inclusión en esta categoría protectora.

Segundo. Desde la Comisión Técnica para el Estudio e Inventario del Patrimonio Inmateral y los Servicios Técnicos se informa favorablemente la propuesta municipal, en los términos en que se ha sometido a la evaluación patrimonial de este centro directivo, estableciéndose en consonancia con los valores detectados las medidas que aseguran su pervivencia, estudio y puesta en valor.

Fundamentación jurídica

I. Esta conselleria resulta competente para resolver el presente expediente, en virtud de lo dispuesto en el artículo 28 de la Ley 5/1983, de 30 de diciembre, del Consell, el artículo 7 del Decreto 5/2019, de 16 de junio, del presidente de la Generalitat, por el que se determina el número y la denominación de las consellerias y sus atribuciones, el artículo 56 de la Ley 4/1998, de 11 de junio, del patrimonio cultural valenciano y el artículo 4 del Decreto 173/2020, de 30 de octubre, del Consell, de aprobación del Reglamento orgánico y funcional de la Conselleria de Educación, Cultura y Deporte.

II. El artículo 1.3 de la Ley 4/1998, de 11 de junio, del patrimonio cultural valenciano, establece que forman parte del patrimonio cultural valenciano, en calidad de bienes inmateriales del patrimonio etnològic, las creaciones, conocimientos, técnicas, prácticas y usos más representativos y valuosos de las formas de vida y de la cultura tradicional valenciana.

III. Los artículos 15.5. 55, 56 y 57 de la Ley 4/1998, de 11 de junio, del patrimonio cultural valenciano establece que se incluirán en la sección quinta del Inventario General del Patrimonio Cultural Valenciano, con la calificación de bienes inmateriales de relevancia local, aquellas creaciones, conocimientos, prácticas, técnicas, usos y actividades más representativas y valuosas de la cultura y las formas de vida tradicionales valencianes. Igualmente se incluirán los bienes inmateriales que sean expresiones de las tradiciones del pueblo valenciano en sus manifestaciones musicales, artísticas, gastronómicas o de ocio, y en especial aquellas que han sido objeto de transmisión oral y las que mantienen y potencian el uso del valenciano.

IV. El informe emitido por los servicios técnicos del Servicio de Patrimonio Cultural de fecha 16 de septiembre de 2021, propone la protección cultural como bien de relevancia local immaterial para esta manifestación singular, enraizada y querida por los vecinos de Aldaia, quedando definido este bien inmateral por el anexo que acompaña esta resolución.

Vistos los anteriores hechos y fundamentos de derecho y en aquello que es materia de la competencia de esta conselleria, resuelvo:

Primero

Declarar bien de relevancia local immaterial la artesanía del abanico de Aldaia, de conformidad con la descripción que figura en el anexo que se adjunta a la presente resolución en atención a los valores destacados que incorpora e inscribirlo en la sección quinta del Inventario general del patrimonio cultural valenciano.

Segundo

La protección de la artesanía del abanico de Aldaia como patrimonio cultural immaterial se concretará en las siguientes medidas:

- a) Realizar labores de identificación, descripción, investigación, estudio y documentación con criterios científicos.
- b) Incorporar los testimonios disponibles a soportes materiales que garanticen su protección y preservación.

c) Vetlar pel normal desenvolupament i la pervivència d'aquesta manifestació cultural, així com tutelar la conservació dels seus valors tradicionals i la seua transmissió a les generacions futures.

d) La gestió del patrimoni cultural protegit per aquesta declaració correspon al Gremi de Mestres Palmeters, artesanes i artesans palmeters independents i al Museu del Palmito d'Aldaia de l'Ajuntament d'Aldaia.

Qualsevol canvi que excedisca el normal desenvolupament dels elements que formen aquesta manifestació cultural haurà de comunicar-se a la direcció general competent en matèria de patrimoni cultural per a la seua avaluació i informe, si és el cas, i la modificació de la present resolució, amb vista a la seua constància en l'Inventari General del Patrimoni Cultural Valencià.

Contra la present resolució, que posa fi a la via administrativa, podrà interposar-se un recurs contenciós administratiu en el termini de dos mesos, comptats des de l'endemà de la notificació, davant la Sala Contenciosa Administrativa del Tribunal Superior de Justícia de la Comunitat Valenciana, d'acord amb el que s'estableix en els articles 10, 25 i 46 de la Llei 29/1998, de 13 de juliol, reguladora de la jurisdicció contenciosa administrativa, o potestativament, un recurs de reposició davant la persona titular de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport en el termini d'un mes, comptat des de l'endemà de la notificació, d'acord amb el que es disposa en els articles 123 i 124 de la Llei 39/2015, d'1 d'octubre, del procediment administratiu comú de les administracions públiques.

València, 1 de febrer de 2022.– El conseller d'Educació, Cultura i Esport: Vicent Marzá i Ibáñez.

FITXA DE CATALOGACIÓ

1. IDENTIFICACIÓ

a) IDENTIFICACIÓ GEOGRÀFICA

Municipi: Aldaia
Comarca: l'Horta Sud
Província: València

b) ÀMBIT

Coneixements tradicionals sobre pràctiques productives, processos i tècniques.

c) TIPOLOGIA

Bé de rellevància local de caràcter immaterial.

d) DENOMINACIÓ PRINCIPAL I ALTRES

Artesania del palmito d'Aldaia

e) COMUNITATS O PERSONES RELACIONADES AMB L'ELEMENT

- Gremi de Mestres Palmeters (amb seu a Aldaia), artesanes i artesans palmeters independents.
- Museu del Palmito d'Aldaia (MUPA) de l'Ajuntament d'Aldaia.

f) DESCRIPCIÓ CURTA

El palmito o ventall és una joia que fusiona a la perfecció artesania, art i funcionalitat. A Aldaia l'artesania del palmito és una part consubstancial de la seua tradició industrial i cultural. Les creacions, coneixements, pràctiques, tècniques i usos del palmito formen part de vida del municipi. Aldaia és des del segle XIX un actiu centre de producció i comercialització del palmito. Amb el pas del temps va anar guanyant importància i durant la primera meitat del segle XX arribarà a substituir la ciutat de València com a principal focus productor palmiter espanyol. Aldaia reuneix en l'actualitat 24 empreses de palmeters de les 36 actives a la Comunitat Valenciana. Els artesans estan integrats majoritàriament en el Gremi de Mestres Palmeters, amb seu a Aldaia, i elaboren palmeters de les marques de qualitat Abanico Artesano Español (AEA) i Artesania de la Comunitat Valenciana.

Per a protegir, preservar i impulsar aquest sector artesanal, l'Ajuntament va restaurar en 2010 la Casa de la Llotgeta (edifici de finals del segle XVI i principis del XVII) per tal d'albergar el Museu del Palmito d'Aldaia (MUPA), que en 2015 va ser reconegut col·lecció museogràfica

c) Velar por el normal desarrollo y la pervivencia de esta manifestación cultural, así como tutelar la conservación de sus valores tradicionales y su transmisión a las generaciones futuras.

d) La gestión del patrimonio cultural protegido por esta declaración corresponde al Gremio de Maestros Abaniqueros, artesanas y artesanos abaniqueros independientes y al Museo del Palmito de Aldaia del Ayuntamiento de Aldaia.

Cualquier cambio que exceda el normal desarrollo de los elementos que forman esta manifestación cultural deberá comunicarse a la dirección general competente en materia de patrimonio cultural para su evaluación e informe en su caso, y la modificación de la presente resolución, en orden a su constancia en el Inventario General del Patrimonio Cultural Valenciano.

Contra la presente resolución, que pone fin a la vía administrativa, podrá interponerse recurso contencioso-administrativo en el plazo de dos meses, contados desde el día siguiente al de su notificación, ante la Sala de lo Contencioso-Administrativo del Tribunal Superior de Justicia de la Comunitat Valenciana, de acuerdo con lo establecido en los artículos 10, 25 y 46 de la Ley 29/1998, de 13 de julio, reguladora de la jurisdicción contencioso-administrativa, o potestativamente, recurso de reposición ante la persona titular de la Conselleria de Educación, Cultura y Deporte en el plazo de un mes, contado desde el día siguiente al de su notificación, de acuerdo con lo dispuesto en los artículos 123 y 124 de la Ley 39/2015, de 1 de octubre, del procedimiento administrativo común de las administraciones públicas.

València, 1 de febrer de 2022.– El conseller de Educació, Cultura i Deporte: Vicent Marzá i Ibáñez.

FICHA DE CATALOGACIÓN

1. IDENTIFICACIÓN

a) IDENTIFICACIÓN GEOGRÁFICA

Municipio: Aldaia
Comarca: L'Horta Sud
Província: Valencia

b) ÁMBITO

Conocimientos tradicionales sobre prácticas productivas, procesos y técnicas.

c) TIPOLOGÍA

Bien de relevancia local de carácter inmaterial.

d) DENOMINACIÓN PRINCIPAL Y OTROS

Artesanía del abanico de Aldaia

e) COMUNIDADES O PERSONAS RELACIONADAS CON EL ELEMENTO

- Gremio de Maestros Abaniqueros (con sede en Aldaia), artesanas y artesanos abaniqueros independientes.
- Museo del Palmito de Aldaia (MUPA) del Ayuntamiento de Aldaia.

f) DESCRIPCIÓN CORTA

El abanico es una joya que fusiona a la perfección artesanía, arte y funcionalidad. En Aldaia, la artesanía del abanico es una parte consubstancial de su tradición industrial y cultural. Las creaciones, conocimientos, prácticas, técnicas y usos del abanico forman parte de la vida del municipio. Aldaia es desde el siglo XIX un activo centro de producción y comercialización del abanico. Con el paso del tiempo fue ganando importancia y durante la primera mitad del siglo XX llegará a sustituir a la ciudad de València como principal foco productor abaniquero español. Aldaia reúne en la actualidad 24 empresas de abanicos de las 36 activas en la Comunitat Valenciana. Los artesanos están integrados mayoritariamente en el Gremio de Maestros Abaniqueros, con sede en Aldaia, y elaboran abanicos de las marcas de calidad Abanico Artesano Español (AEA) y Artesanía de la Comunitat Valenciana.

Para proteger, preservar e impulsar este sector artesanal, el Ayuntamiento restauró en 2010 la Casa de la Llotgeta (edificio de finales del siglo XVI y principios del XVII) para albergar el Museo del Palmito de Aldaia (MUPA), que en 2015 fue reconocido colección museográfica

ca permanent de la Comunitat Valenciana per la Conselleria d'Educació, Cultura, Investigació i Esport. El MUPA conté una excel·lent col·lecció formada per més de 400 palmitos, peces i utensilis per a la fabricació de palmitos. En la col·lecció hi ha palmitos de més de 15 països d'Europa i Àsia amb cronologies que van des del segle XVII fins al XXI. El MUPA ofereix també una visió del palmito produït a Aldaia a través dels seus tallers i artesans. En l'elaboració del palmito intervenen artesans i artesanes que treballen diferents parts de la peça fins a confeccionar palmitos de gran qualitat artística. Els principals processos són el barnillatge o varetatge, el calat, gravat i adorn de les varetes, la confecció del país (tela semicircular del palmito), el pintat del país, l'entelat de la peça, repàs i muntatge final del palmito, treball que recau en el mestre palmiter. Tot aquest procés ha configurat un lèxic específic en valencià al voltant de l'artesanía del palmito transmés de generació en generació i vigent en l'actualitat.

Des de 2015 l'Ajuntament d'Aldaia, a través del MUPA, desenvolupa en col·laboració amb el Gremi de Mestres Palmiters una política de promoció del sector mitjançant l'organització d'exposicions i d'esdeveniments com la Nit de l'Artesanía del Palmito i els premis Amic dels Palmitos, l'edició de la guia comercial *La ruta dels palmiters d'Aldaia*, així com la participació del MUPA en diversos projectes museogràfics de dins i fora de la Comunitat Valenciana per a difondre la cultura i l'artesanía del palmito.

2. MARC ESPACIAL

a) LOCALITZACIÓ

Municipi d'Aldaia

b) RECORREGUT

Tallers artesanals de palmitos i Museu del Palmito d'Aldaia (MUPA).

3. MARC TEMPORAL

a) CALENDARI

Tot l'any

b) PERIODICITAT

Tot l'any

4. DESCRIPCIÓ I CARACTERITZACIÓ

a) ORÍGENS DOCUMENTATS O ATRIBUÏTS

a.1. El palmito: definició, parts i classificació

Definició. Un palmito és un utensili per a fer-se aire, compost per una muntura de varetes recoberta per una banda de paper o tela que s'obri en semicercle. La seua fabricació és molt sofisticada, especialment quan presenta dissenys artístics i materials de qualitat. La seua estructura va evolucionar del tipus fix al model plegable. A València es diu *ventall*, paraula que procedeix del llatí *ventum* 'vent' (De la Puerta Escribano, 2005: 17). Més modernament es diu *palmito*, nom que s'ha popularitzat per la seua semblança amb el desplegament semicircular de les fulles del margalló o *palma*. Els artesans del ventall han adoptat el vocable *palmito* fins al punt d'anomenar-se Gremi de Mestres Palmiters.

Parts. Les parts principals del palmito són les que apareixen en la imatge de baix. Destaquen dos parts principals que donen cos al palmito: el barnillatge i el país. El barnillatge (també anomenat *varetatge* o *varillatge* pels artesans locals) forma l'armadura o esquelet del palmito mitjançant un nombre variable de varetes o barnilles (sempre parell), segons l'amplitud del palmito, coronades per dos guardes o barnilles mestres (primera i última vareta, més grosses que la resta). El conjunt complet del varetatge sense les barnilles mestres s'anomena *paquet*.

Altres parts del varetatge són la font (mitja circumferència corresponent a les varetes situades sota el país) i la guia o espiga (part de la vareta que s'oculta entre el país). Igualment, en el varetatge trobem el clau, passador o eix, un filferro gruixut que subjecta les varetes a través de les perforacions que aquestes presenten. En els seus extrems, el clau es remata amb una roseta i o una anella (tancament del clau del palmito). Antigament, el reblat del clau es feia a colp de martell perquè la roseta no se n'isquera, actualment aquest treball es fa amb una rebladora manual. Els materials del varetatge poden ser fustes (perera, plátan, nespler, bedoll, faig, sipo, amarant, *bokapí*, bubinga, palo santo, pau rosa,

permanente de la Comunitat Valenciana por la Conselleria de Educación, Cultura, Investigación y Deporte. El MUPA contiene una excelente colección formada por más de 400 abanicos, piezas y utensilios para la fabricación de abanicos. En la colección hay abanicos de más de 15 países de Europa y Asia con cronologías que van desde el siglo XVII hasta el XXI. El MUPA ofrece también una visión del abanico producido en Aldaia a través de sus talleres y artesanos. En la elaboración del abanico interviene artesanos y artesanas que trabajan diferentes partes de la pieza hasta confeccionar abanicos de gran calidad artística. Los principales procesos son el varillaje, el calado, grabado y adorno de las varillas, la confección del país (tela semicircular del abanico), el pintado del país, el entelado de la pieza, el repaso y el montaje final del abanico, trabajo que recae en el maestro abaniquero. Todo este proceso ha configurado un léxico específico en valenciano alrededor de la artesanía del abanico transmitido de generación en generación y vigente en la actualidad.

Desde el 2015, el Ayuntamiento de Aldaia, a través del MUPA, desarrolla en colaboración con el Gremio de Maestros Abaniqueros una política de promoción del sector mediante la organización de exposiciones y acontecimientos como la Nit de l'Artesanía del Palmito y los premios Amic dels Palmitos, la edición de la guía comercial *La ruta dels palmiters d'Aldaia*, así como la participación del MUPA en varios proyectos museográficos de dentro y fuera de la Comunitat Valenciana para difundir la cultura y la artesanía del abanico.

2. MARCO ESPACIAL

a) LOCALIZACIÓN

Municipio de Aldaia

b) RECORRIDO

Talleres artesanales de abanicos y Museo del Palmito de Aldaia (MUPA).

3. MARCO TEMPORAL

a) CALENDARIO

Todo el año

b) PERIODICIDAD

Todo el año

4. DESCRIPCIÓN Y CARACTERIZACIÓN

a) ORÍGENES DOCUMENTADOS O ATRIBUIDOS

a.1. El abanico: definición, partes y clasificación

Definición. Un abanico es un utensilio para darse aire, compuesto por una montura de varillas recubierta por un lado de papel o tela que se abre en semicírculo. Su fabricación es muy sofisticada, especialmente cuando presenta diseños artísticos y materiales de calidad. Su estructura evolucionó del modelo fijo al plegable. En Valencia se llama *ventall*, palabra que procede del latín *ventum* 'viento' (De la Puerta Escribano, 2005: 17). Más modernamente se llama *palmito*, nombre que se ha popularizado por su parecido con el despliegue semicircular de las hojas del palmito o palma. Los artesanos del abanico han adoptado el vocablo *palmito* hasta el punto de denominarse Gremi de Maestres Palmiters.

Partes. Las partes principales del abanico son las que aparecen en la imagen de abajo. Destacan dos partes principales que dan cuerpo al abanico: el varillaje y el país. El varillaje (en valenciano *barnillatge*, pero conocido también como *varetatge* o *varillatge* por los artesanos locales) forma la armadura o el esqueleto del abanico mediante un número variable de varillas (siempre par), según la amplitud del abanico, coronadas por dos guardas o caberas (primera y última varillas, más gordas que el resto). El conjunto completo del varillaje sin las caberas se denomina *paquete*.

Otras partes del varillaje son la fuente (media circunferencia correspondiente a las varillas situadas bajo el país) y la guía o espiga (parte de la varilla que se oculta entre el país). Igualmente, en el varillaje encontramos el clavillo, pasador o eje, un alambre grueso que sujeta las varillas a través de las perforaciones que estas presentan. En sus extremos, el clavillo se remata con una roseta o una anilla (cierre del clavillo del abanico). Antiguamente, el remachado del clavillo se hacía a golpe de martillo para que la roseta no se saliera; actualmente este trabajo se realiza con una remachadora manual. Los materiales del varillaje pueden ser maderas (peral, plátano, níspero, abedul, haya, sipo, amaranto,

eben i altres), així com el nacre, l'os i el plàstic. En temps passats s'utilitzava el carei, el marfil i les plomes d'aus exòtiques, materials prohibits en l'actualitat per tractar-se de parts d'animals en perill d'extinció.

Així mateix, el país del palmito és la tela adherida al varetatge, de forma semicircular, feta de cotó, seda, paper, cabritilla, plomes o altres materials. El país sol estar decorat amb pintura, gravats o brodats. El país s'adhereix al varetatge mitjançant un plegat utilitzant la tècnica de l'entelat. El país del palmito sol anar pintat. Hi ha un element que determina un bon acabat del país: la trepa (plantilla semicircular model per a dibuixar sobre ella allò que es vol pintar). En aquesta plantilla es retallen forats per a indicar la situació i la mida de les imatges que formaran el disseny dels palmitos d'un mateix model. Es col·loquen sobre la tela en la qual ja està pintat el fons i s'omplin els buits. Una vegada acabat el palmito, s'amarra amb una lligassa, tros de tela sobrant de les teles emprades per a fer el país, que posteriorment s'utilitza per a lligar els palmitos plegats de manera que no es deformen.

Classificació. N'hi ha de diversos tipus segons la tècnica d'elaboració:

- Pericó: palmito de gran mida que s'utilitza sobretot en el ball flamenc. Aquest tipus de palmito té una grandària mínima de 32 cm.
- Semipericó: palmito que consta d'un país més xicotet que el pericó i d'una mida menor.
- Baralla: palmito sense país, consta sols d'un varetatge sencer. Les seues varetes estan unides per una cinta de seda en la part superior i en la inferior pel clau i l'anella.
- Semibaralla: rep aquesta denominació perquè el país que el forma és molt curt, ja que les varetes ocupen la major part del palmito.
- Palmito de batalla: palmito tradicional, més utilitzat i de menor mida format per 28 varetes.
- Palmito de bossa, mini o xicotet: la seua mida és d'aproximadament 16 o 17 centímetres. Està destinat a l'ús quotidià.
- Palmito a dos teles o de doble cara: palmito que presenta una tela per les dos cares, tapant les guies per darrere.
- Palmito rígid o de pantalla: palmito les varetes del qual no poden plegar-se. Els primers palmitos eren d'aquest tipus i reben el nom de ventador.
- Palmito plegable: la tela del país es plega sobre el varetatge.
- Palmito oriental: es caracteritza per tindre una obertura menor que el palmito valencià, que és de 180 graus.
- Palmito de randa: palmito el país del qual està fet amb la tècnica de randa de boixets.
- Palmito *chumbo*: palmito econòmic, que sol desbaratar-se amb freqüència, ja que es fabrica amb fusta de xop, de baix preu.
- Palmito *lufó* o mamarratxo: consta de sis polzades. El seu varetatge és de canya i el seu país de paper.
- Palmito *cabriolé*: va sorgir en el segle XVIII, més concretament entre 1752 i 1753. Va aparèixer en la mateixa època que els cotxes de dos rodes que portaven aquest nom. Es caracteritza per les seues dos teles separades entre les quals poden veure's les guies del varetatge.
- Palmito *varifuera*: model en el qual el país s'entela per darrere. Les guies del varetatge es queden decorades a l'anvers.
- Palmito de forma: posseeix unes barnilles mestres més curtes que les centrals, cosa per la qual el palmito no té la forma tradicional de 180 graus.
- Palmito isabelí: propi de l'època d'Isabel II, que constava d'un es varetes més amples del normal. No són de gran mida i, a més solen estar decorats amb puntes.
- Palmito de laca: pintat amb pistola de polir.
- Palmito globus o *balloon*: de forma bombada, va sorgir en l'època de Lluís XV inspirat en els pentinats alts de les dames de l'època.

a.2. El palmito, un complement present en diferents cultures del món

El palmito, en les seues diferents formes, existeix des de temps immemorials i ha aparegut en diferents cultures. Van ser emprats pels antics egipcis, babilònics, xinesos, coreans, japonesos, perses, grecs i romans. L'origen més llunyà, probablement, es troba en el Neolític com a utensili per a ventar gra i avivar el foc. Els exemplars més antics conservats són, en opinió de Maryse Volet, els palmitos de plomes trobats a Derma (Sudan), de 2300-2100 aC. Destaquen també dos palmitos de

bocapi, bubinga, palo santo, palo de rosa, ébano y otros), así como el nácar, el hueso y el plástico. En tiempos pasados se utilizaban el carey, el marfil y las plumas de aves exóticas, materiales prohibidos en la actualidad por tratarse de partes de animales en peligro de extinción.

Asimismo, el país del abanico es la tela adherida al varillaje, de forma semicircular, hecho de algodón, seda, papel, cabritilla, plumas u otros materiales. El país suele estar decorado con pintura, grabados o bordados. Este se adhiere al varillaje mediante un doblado utilizando la técnica del entelado. El país del abanico suele ir pintado. Hay un elemento que determina un buen acabado del país: la trepa (plantilla semicircular modelo para dibujar sobre ella lo que se quiere pintar). En esta plantilla se recortan agujeros para indicar la situación y el tamaño de las imágenes que formarán el diseño de los abanicos de un mismo modelo. Se colocan sobre la tela en la que ya está pintado el fondo y se rellenan los vacíos. Una vez terminado el abanico, este se amarra con una atadura, trozo de tela sobrante de las telas empleadas para hacer el país, que posteriormente se utiliza para atar los abanicos plegados de manera que no se deformen.

Clasificación. Los hay de varios tipos según la técnica de elaboración:

- Pericón: abanico de gran tamaño que se utiliza sobre todo en el baile flamenco. Este tipo de abanico tiene un tamaño mínimo de 32 cm.
- Semipericón: abanico que consta de un país más pequeño que el pericón y un tamaño menor.
- Baraja: abanico sin país, consta solo de un varillaje entero. Sus varillas están unidas por una cinta de seda en la parte superior, y en la inferior, por el clavillo y la anilla.
- Semibaraja: recibe esta denominación porque el país que lo forma es muy corto, puesto que las varillas ocupan la mayor parte del abanico.
- Abanico de batalla: abanico tradicional, más utilizado y de menor tamaño formado por 28 varillas.
- Abanico de bolsa, mini o pequeño: su tamaño es de aproximadamente 16 o 17 centímetros. Está destinado al uso cotidiano.
- Abanico a dos telas o de doble cara: abanico que presenta una tela por ambas caras, tapando las guías por detrás.
- Abanico rígid o de pantalla: abanico cuyas varillas no pueden plegarse. Los primeros abanicos eran de este tipo y reciben el nombre de aventador.
- Abanico plegable: la tela del país se pliega sobre el varillaje.
- Abanico oriental: se caracteriza por tener una apertura menor que el abanico valenciano, que es de 180 grados.
- Abanico de encaje: abanico cuyo país está hecho con la técnica de encaje de bolillos.
- Abanico *chumbo*: abanico económico que suele estropearse con frecuencia, puesto que se fabrican con madera de chopo, de bajo precio.
- Abanico *lufó* o mamarracho: consta de seis pulgadas. Su varillaje es de caña, y su país, de papel.
- Abanico *cabriolé*: surgió en el siglo XVIII, más concretamente entre 1752 y 1753. Apareció en la misma época que los coches de dos ruedas que llevaban este nombre. Se caracteriza por sus dos telas separadas entre las que se pueden ver las guías del varillaje.
- Abanico *varifuera*: modelo en que el país se empaña por detrás. Las guías del varillaje quedan decoradas en el anverso.
- Abanico de forma: posee unas caberas más cortas que las varillas centrales, por lo que el abanico no tiene la forma tradicional de 180 grados.
- Abanico isabelino: propio de la época de Isabel II, que constaba de unas varillas más anchas de lo normal. No son de gran tamaño y, además, suelen estar decorados con puntas.
- Abanico de laca: pintado con pistola de pulir.
- Abanico globo o *balloon*: de forma bombeada, surgió en la época de Luis XV inspirado en los peinados altos de las damas de la época.

a.2. El abanico, un complemento presente en diferentes culturas del mundo.

El abanico, en sus diferentes formas, existe desde tiempos inmemoriales y ha aparecido en diferentes culturas. Fueron empleados por los antiguos egipcios, babilónicos, chinos, coreanos, japoneses, persas, griegos y romanos. El origen más lejano, probablemente, se encuentra en el Neolítico como utensilio para abanicar grano y avivar el fuego. Los ejemplares más antiguos conservados son, en opinión de Maryse Volet, los abanicos de plumas encontrados en Derma (Sudán), de

plomes d'estruç trobats en la tomba de Tutankamon (ca. 1354-1340 aC), hui custodiats al Museu del Caire. La finalitat dels palmitos de l'Antiguitat va ser refrescar l'aire i espantar els insectes, a la vista de les representacions aparegudes en els frisos, pintures o relleus. Pel que fa a l'origen dels palmitos plegables, aquests es van idear al Japó del s. VII, els quals passen a Xina i Corea, i a partir de finals del segle XV, a Europa. Per a la confecció de palmitos plegables, a la Xina es van usar flors naturals, fulles resistents, paper impregnat en substàncies aromàtiques, sedes tintades i gelatina (De la Puerta Escribano, 2005: 17-18).

En Grècia i Roma el palmito era vegetal. N'hi havia diversos models. Els d'ús elegant es reservaven per a fer aire en moments de relaxació, i els més ordinaris, per a refrescar durant el menjar o en la cuina. En la península Ibèrica, el palmito va ser introduït pels fenicis. De la València ibèrica, hi ha constància de l'ús del palmito en un fragment de ceràmica trobat a Lliria, que mostra una dama amb un palmito. En època romana, es va importar a Espanya el *flabellum* (palmito rígid) amb un ús luxós i litúrgic, i es fabricava amb riques fustes, colors brillants i plomes (De la Puerta Escribano, 2005: 19-20).

En Occident, durant l'Edat Mitjana, el *flabellum* passa a formar part de la litúrgia cristiana, emprant-se en la consagració de l'eucaristia, misas solemnes i processons papals, fins a la seua desaparició definitiva després del Concili Vaticà II, però es va conservar en les esglésies de Grècia, Etiòpia, en les coptes i en Armènia, on rep el nom de *rhipidion*. En l'Europa medieval es van fer palmitos semblants als usats a Grècia i Roma, això és, amb plomes d'estruç, faisà, papagai i paó, amb mànec d'or tallat i adornats amb incrustacions. En Europa els palmitos estan ja presents en l'Edat Mitjana, els llibres de cavalleries dels segles XIII i XIV els esmenten. I en el segle XIV ja trobem un ús domèstic del palmito entre les grans dames de la cort francesa. Carles V, rei de França entre 1364 i 1380, va deixar en el seu testament diversos palmitos del tipus estandard. Igualment, en la València del segle XIII, en temps de Jaume I, es documenta la fabricació de palmitos. Altrament, el palmito plegable, semblant al que coneixem hui, va entrar en Europa des de la Xina per via comercial i per mediació dels portuguesos, a la fi del segle XV. És des de Portugal com el palmito plegable entra en Espanya i en la resta d'Europa (De la Puerta Escribano, 2005: 20-22). En el segle XVII, l'ús del palmito es va generalitzar a Europa. Els principals productors foren França, Itàlia i Espanya, però també trobem palmiters a Anglaterra, Alemanya i Holanda.

El palmito europeu pròpiament dit apareix en la seua plenitud a França durant els regnats de Lluís XIV i Lluís XV. En aquest país eren molt apreciats els *brissé* de grans pintures i els plegables amb fulles pintades amb escenes bíbliques, històriques, al·legòriques i amoroses. Lluís XIV va acceptar la creació d'un gremi de mestres palmiters. El palmito va ser una peça fonamental als salons de l'època, com a complement femení. L'època daurada del palmito va arribar en el segle XVIII, moment en el qual es va consolidar la seua fabricació i ús a Europa.

En el segle XVIII destaca el francès Eugene Prost, que arriba a Espanya sota la protecció del comte de Floridablanca. En el regnat de Felip V augmenten les importacions de palmitos procedents de França, Itàlia, Holanda i Anglaterra, a causa de la demanda d'aquest utensili. Fins al segle XIX és relativament fàcil identificar les línies de creació associades habitualment a la successió de regnats per la via de la mateixa denominació dels sobirans, ja que en l'àmbit estilístic el palmito va estar supeditat als gustos artístics de cada període. A partir del segle XIX, el palmito de luxe francès d'estil academicista, exportat al voltant del món, va caure en desús a partir de la Revolució Francesa. No obstant això, la codificació basada en l'historicisme i l'eclecticisme que havia creat seria la base de l'imaginari propi del palmito fins al dia de hui. En aquell moment, formalment es va tornar més lleuger i reduït en grandària, característica de l'estil imperi. La industrialització també va tindre un paper clau perquè la seriació dels productes i l'àmplia demanda van democratitzar el producte (Casani Rel, 2019: 20).

Així mateix, en l'últim terç del s. XIX va sorgir un corrent que va apostar pels palmitos exòtics de grans dimensions com els realitzats amb plomes d'estruç, importats de Viena, que es posen de moda després de la conquesta britànica d'Àfrica central (Amorós 1999: 42). El segle XX es va iniciar amb els palmitos refinats de la *belle époque*. L'*art nouveau* amb la seua ruptura de la jerarquia entre les arts majors i menors,

2300-2100 a. C. Destacan també dos abanicos de plumes de avestruç encontrados en la tumba de Tutankamon (ca. 1354-1340 a. C.), hoy custodiados en el Museo de El Cairo. La finalidad de los abanicos de la Antigüedad fue refrescar el aire y asustar a los insectos, a la vista de las representaciones aparecidas en los frisos, pinturas o relieves. En cuanto al origen de los abanicos plegables, estos se idearon en el Japón del s. VII, los cuales pasan a China y Corea, y a partir de finales del siglo XV, a Europa. Para la confección de abanicos plegables, en China se usaron flores naturales, hojas resistentes, papel impregnado en sustancias aromáticas, sedas tintadas y gelatina (De la Puerta Escribano, 2005: 17-18).

En Grecia y Roma el abanico era vegetal. Había varios modelos. Los de uso elegante se reservaban para dar aire en momentos de relajación, y los más ordinarios, para refrescar durante la comida o en la cocina. En la península ibérica, el abanico fue introducido por los fenicios. De la València ibérica, hay constancia del uso del abanico en un fragmento de cerámica encontrado en Lliria, que muestra a una dama con un abanico. En época romana se importó en España el *flabelo* (abanico rígid) con un uso lujoso y litúrgico, y se fabricaba con ricas maderas, colores brillantes y plumas (De la Puerta Escribano, 2005: 19-20).

En Occidente, durante la Edad Media, el *flabelo* pasa a formar parte de la liturgia cristiana, empleándose en la consagració de la eucaristia, misas solemnes y procesiones papales, hasta su desaparició definitiva después del Concilio Vaticano II, pero se conservó en las iglesias de Grecia, Etiopía, en las coptas y en Armenia, donde recibe el nombre de *rhipidion*. En la Europa medieval se hicieron abanicos parecidos a los usados en Grecia y Roma, es decir, con plumas de avestruç, faisán, papagayo y pavo real, con un mango de oro labrado y adornados con incrustaciones. En Europa, los abanicos están ya presentes en la Edad Media, los libros de cavalleries de los siglos XIII y XIV los mencionan. Y en el siglo XIV ya encontramos un uso domèstic del abanico entre las grandes damas de la corte francesa. Carlos V, rey de Francia entre 1364 y 1380, dejó en su testamento varios abanicos del tipo estandard. Igualmente, en la València del siglo XIII, en tiempos de Jaime I, se documenta la fabricació de abanicos. Por otro lado, el abanico plegable, parecido al que conocemos hoy, entró en Europa desde China por via comercial y por mediación de los portugueses, a finales del siglo XV. Es desde Portugal como el abanico plegable entra en España y en el resto de Europa (De la Puerta Escribano, 2005: 20-22). En el siglo XVII, el uso del abanico se generalizó en Europa. Los principales productores fueron Francia, Italia y España, pero también encontramos abaniqueros en Inglaterra, Alemania y Holanda.

El abanico europeo propiamente dicho aparece en su plenitud en Francia durante los reinados de Luis XIV y Luis XV. En este país eran muy apreciados los *brissé* de grandes pinturas y los plegables con hojas pintadas con escenas bíbliques, históricas, alegóricas y amorosas. Luis XIV aceptó la creación de un gremio de maestros abaniqueros. El abanico fue una pieza fundamental en los salones de la época como complemento femenino. La época dorada del abanico llegó en el siglo XVIII, momento en que se consolidó su fabricació y uso en Europa.

En el siglo XVIII destaca el francès Eugene Prost, que llega a España bajo la protecció del conde de Floridablanca. En el reinado de Felipe V aumentan las importaciones de abanicos procedentes de Francia, Italia, Holanda e Inglaterra, debido a la demanda de este utensilio. Hasta el siglo XIX es relativament fàcil identificar las línies de creació asociadas habitualmente a la sucesión de reinados por la vía de la propia denominación de los soberanos, pues a nivel estilístico el abanico estuvo supeditado a los gustos artísticos de cada período. A partir del siglo XIX, el abanico de lujo francès de estilo academicista, exportado alrededor del mundo, cayó en desuso a partir de la Revolución Francesa. Sin embargo, la codificació basada en el historicismo y el eclecticisme que había creado sería la base del imaginari propi del abanico hasta el día de hoy. En esos momentos, formalmente se volvió más ligero y reducido en tamaño, característica del estilo imperio. La industrialización también desempeñó un papel clave porque la seriació de los productos y la amplia demanda democratizaron el producto (Casani Rel, 2019: 20).

Asimismo, en el último tercio del s. XIX surgió una corriente que apostó por los abanicos exòtics de grandes dimensiones, como los realizados con plumas de avestruç, importados de Viena, que se ponen de moda después de la conquista britànica de África central (Amorós 1999: 42). El siglo XX se inició con los abanicos refinados de la *belle époque*. El *art nouveau*, con su ruptura de la jerarquía entre las artes mayores y

va trobar en el palmito del segle XX el suport idoni. La superació de l'academicisme i dels convencionalismes imperants sumats a l'influx oriental de les composicions asimètriques va ser la nova imatge del palmito del moment (Rojas 2003: 11-14).

La popularització del palmito a Espanya va començar a la fi del segle XVIII i va arrelar fins al punt de ser considerat un objecte típic de la dona espanyola. Durant el segle XIX, la nova burgesia també va buscar representar-se en els palmitos a través d'escenes quotidianes que subratllaren la seua posició social. Aquest nou destinatari va augmentar la seua demanda, cosa que sumada a la invenció de nous procediments per a decorar-lo, com la litografia, va potenciar un canvi significatiu en la producció. Per tant, s'aconseguiria gradualment l'abaratiment dels costos en la fabricació del palmito, la qual cosa possibilitaria que aquest objecte fora adquirit per les classes populars per primera vegada. La democratització del palmito havia arribat a Espanya. És en aqueix moment, igual que en la resta d'Europa, quan l'aristocràcia i la burgesia espanyola van advocar per un palmito exclusiu i únic. Es pretenia retornar a les arts la seua identitat única i creació d'arrel artesanal. Aquest nou gust es va reflectir en els palmitos del regnat d'Alfons XII (1874-1885). Van sorgir llavors els palmitos denominats de *pericó*, palmitos de gran mida decorats amb flors i escenes campestres, i els palmitos d'estil cortesà, formalment més xicotets i estilísticament diversos (Casani Rel, 2019: 22-23).

a.3. La tradició del palmito valencià

La tradició del palmito valencià es remunta a més de cinc segles. Les historiadores dels palmitos Elisa Amorós, Carmen Rodrigo Zarzosa, Ruth de la Puerta Escribano i Carmen Casani Rel destaquen la importància d'aquest sector artesanal a València. Tot i que existeixen referències bastant antigues d'aquesta artesanía, el palmito no adquirirà volum fins al segle XVIII. En aquesta centúria València es consolida com el principal centre productor espanyol, destacant en l'àmbit europeu per la qualitat dels seus palmitos. En el XVIII ja existeix en València una Reial Fàbrica del Palmito, a la plaça de Caixers. A finals del XIX el sector aglutinarà quinze tallers (DECV, 2005: 27) i es constituirà una associació empresarial, denominada Gremi de Mestres Palmiters de València, que persistirà fins a l'actualitat, ara amb seu a Aldaia, en concentrar aquest municipi a la majoria de fabricants.

A València va arribar la moda i la importació dels palmitos francesos en el regnat dels Borbons. Eren de tafetà, gasa o paper, pintats i varetatge d'os, canya, barba de balena, fusta, ivori, filigrana de plata i or. Els barnillatges es feien a França. A Andalusia, València i Catalunya hi ha constància del seu ús en actes religiosos i quan era col·locat en les andes de les imatges. A Espanya es fabricaven palmitos, però la política comercial que afavoria les importacions paralitzava aquesta activitat (De la Puerta Escribano, 2005: 26). Dos palmiters francesos es van establir a València a partir de 1825 a fi de fer-se amb el mercat espanyol. Es tracta de Simonet i Fernando Coustelier. Arran de l'arribada del primer, diversos artesans valencians van demanar a Ferran VII la prohibició de la importació de palmitos francesos. Aquestes protestes es repetiran al llarg del segle. L'any 1842 els artesans de València demanaren a la Corona la supressió del Decret de 27 d'octubre que protegia la importació de palmitos i varetatges fets a França. Signaven la petició 51 mestres palmiters, gravadors i dibuixants, fabricants de varetatges i fins i tot de pintes, pintors i estampadors de litografia (AGFDP: E-10.1.leg, 17. Exp. 407). Les protestes dels palmiters contra les importacions de palmitos es repetiran al llarg del s. XIX.

El canvi de segle va vindre marcat pels pioners que assentarien la base de la indústria del palmito valencià. Malgrat la competència exterior, la indústria palmitera valenciana va aconseguir el seu major desenvolupament en el s. XIX, gràcies a la forta vinculació del sector amb els gremis de la seda i els fusters. Al llarg del segle, tant el barnillatge com el muntatge del palmito passaran a ser processos autònoms. A Aldaia ja comencen a fer-se bona part dels barnillatges per als tallers de València. L'any 1861 la província de València comptava amb 14 fàbriques de palmitos que abastien el mercat nacional i americà. El sector continuarà creixent i en 1905 a València hi havia 44 fàbriques de barnillatges i 34 de muntatge. Mostra de la fortaleza del sector va ser el fet que el palmito disposava de pavelló propi en l'Exposició Regional de València de 1909 (Martínez Gallego, 1995: 157 i 162).

menores, encontró en el abanico del siglo XX el apoyo idóneo. La superación del academicismo y de los convencionalismos imperantes sumados al influjo oriental de las composiciones asimétricas fue la nueva imagen del abanico del momento (Rojas 2003: 11-14).

La popularización del abanico en España empezó a finales del siglo XVIII y se arraigó hasta el punto de ser considerado un objeto típico de la mujer española. Durante el siglo XIX, la nueva burguesía también buscó representarse en los abanicos a través de escenas cotidianas que subrayaran su posición social. Este nuevo destinatario aumentó su demanda, lo cual, sumado a la invención de nuevos procedimientos para decorarlo como la litografía, potenció un cambio significativo en la producción. Por lo tanto, se conseguiría gradualmente el abaratamiento de los costes en la fabricación del abanico, cosa que posibilitaría que este objeto fuera adquirido por las clases populares por primera vez. La democratización del abanico había llegado a España. Es en ese momento, igual que en el resto de Europa, cuando la aristocracia y la burguesía española abogaron por un abanico exclusivo y único. Se pretendía devolver a las artes su identidad única y creación de raíz artesanal. Ese nuevo gusto se reflejó en los abanicos del reinado de Alfonso XII (1874-1885). Surgieron entonces los abanicos denominados de *pericón*, abanicos de gran tamaño decorados con flores y escenas campestres, y los abanicos de estilo cortesano, formalmente más pequeños y estilísticamente diversos (Casani Rel, 2019: 22-23).

a.3. La tradició del abanico valenciano

La tradició del abanico valenciano se remonta a más de cinco siglos atrás. Las historiadoras de los abanicos Elisa Amorós, Carmen Rodrigo Zarzosa, Ruth de la Puerta Escribano y Carmen Casani Rel destacan la importancia de este sector artesanal en València. A pesar de que existen referencias bastante antiguas de esta artesanía, el abanico no adquirirá volumen hasta el siglo XVIII. En esta centuria, València se consolida como el principal centro productor español, destacando a nivel europeo por la calidad de sus abanicos. En el XVIII ya existe en València una Real Fábrica de Abanicos, en la plaza de Caixers. A finales del XIX el sector aglutinará quince talleres (DECV, 2005: 27) y se constituirá una asociación empresarial, denominada Gremio de Maestros Abaniqueros de Valencia, que persistirá hasta la actualidad, ahora con sede en Aldaia, al concentrar este municipio a la mayoría de fabricantes.

A Valencia llegó la moda y la importación de los abanicos franceses en el reinado de los Borbones. Eran de tafetán, gasa o papel pintados, y varillaje de hueso, caña, barba de ballena, madera, marfil, filigrana de plata y oro. Los varillajes se hacían en Francia. En Andalusia, Valencia y Cataluña hay constancia de su uso en actos religiosos y cuando se colocaba en las andas de las imágenes. En España se fabricaban abanicos, pero la política comercial que favorecía las importaciones paralizaba esta actividad (De la Puerta Escribano, 2005: 26). Dos abaniqueros franceses se establecieron en València a partir de 1825 con el fin de hacerse con el mercado español. Se trata de Simonet y Fernando Coustelier. A raíz de la llegada del primero, varios artesanos valencianos pidieron a Fernando VII la prohibición de la importación de abanicos franceses. Estas protestas se repetirán a lo largo del siglo. En 1842 los artesanos de València pidieron a la Corona la supresión del Decreto de 27 de octubre que protegía la importación de abanicos y varillajes hechos en Francia. Firmaban la petición 51 maestros abaniqueros, grabadores y dibujantes, fabricantes de varillajes e incluso de peines, pintores y estampadores de litografía (AGFDP: E-10.1.leg, 17. Exp. 407). Las protestas de los abaniqueros frente a las importaciones de abanicos se repetirán a lo largo del s. XIX.

El cambio de siglo vino marcado por los pioneros que asentarían la base de la industria del abanico valenciano. A pesar de la competencia exterior, la industria abaniquera valenciana consiguió su mayor desarrollo en el s. XIX, gracias a la fuerte vinculación del sector con los gremios de la seda y los carpinteros. A lo largo del siglo, tanto el varillaje como el montaje del abanico pasarán a ser procesos autónomos. En Aldaia ya empiezan a realizarse buena parte de los varillajes para los talleres de València. En 1861 la provincia de Valencia contaba con 14 fábricas de abanicos que abastecían al mercado nacional y americano. El sector continuará creciendo y en 1905 en Valencia había 44 fábricas de varillajes y 34 de montaje. Muestra de la fortaleza del sector fue el hecho de que el abanico disponía de pabellón propio en la Exposición Regional Valenciana de 1909 (Martínez Gallego, 1995: 157 y 162).

En aquesta època es van produir importants innovacions tècniques en les arts gràfiques que van millorar la fabricació del palmito. Es va expandir l'ús de la litografia en la impressió del país del palmito, en substitució de les velles planxes de coure que imprimien per mitjà del tòrcul, cosa que va afavorir la producció massiva de palmitos més barats.

A finals del segle XIX i durant les tres primeres dècades del XX la continuïtat del palmito vindrà de la mà dels descendents de Colomina. En aquestes fàbriques es van formar joves aprenents de l'Horta, principalment d'Aldaia, que amb el temps arribaran a fundar els seus tallers. Un dels fabricants que més va influir en els palmiters d'Aldaia fou José María Prior Sanchis, on es van formar bastants dels artesans aldaiers que anys després fundarien els seus propis tallers. Durant la Guerra Civil i la posterior postguerra van desaparèixer la gran majoria dels tallers de palmitos de València, que va passar la torxa a Aldaia. Actualment sols es manté activa a València la fàbrica d'Abanicos Carbonell, casa fundada en 1860 per Arturo Carbonell Rubio.

a.4. Els primers palmiters d'Aldaia

L'historiador i cronista oficial d'Aldaia Josep Ramon Sanchis data els orígens de l'artesanía del palmito a Aldaia en la primera meitat del segle XIX, ja que en 1857 ja funcionaven 18 tallers. Basant-se en els padrons d'habitants dels anys 1857 i 1860 existents a l'Arxiu de la Diputació de València, ha pogut constatar l'existència de 18 palmiters, els quals van iniciar sagues familiars que han passat aquesta tradició artesanal de pares a fills.

Durant el segle XIX van obrir a Aldaia algunes empreses importants que continuen actives en l'actualitat. La més antiga és Abanicos Andrés Pascual, fundada en 1880 per Salvador Andrés (artesà del varetatge) i Carmen Blasco (enteladora). Després d'enviudar, Carmen va mantindre l'empresa amb dos dels seus fills, Claudio i Conrado. Desafortunadament, Claudio Andrés Blasco morí molt jove, però el seu fill, Claudio Andrés Pascual, el va succeir en el negoci treballant junt amb el seu oncle, del qual posteriorment, allà per l'any 1960, se separaria per a fundar la seua empresa, Abanicos C. Andrés Pascual. Claudio Andrés va adquirir gran prestigi i serà el primer palmiter aldaier en presidir el Gremi de Mestres Palmiters, prova evident que el centre d'aquesta artesanía s'havia desplaçat a Aldaia. En l'actualitat la seua filla, Maria Luisa, dirigeix el taller. Representa la quarta generació amb el nom comercial Abanicos Andrés Pascual. L'empresa elabora palmitos de gran qualitat i estils, per a esdeveniments, festes, regals i ús quotidià. Munta també palmitos de puntes de boixets, tul brodat, països de seda i amb randes de cotó sobre tul de vidre. Abanicos Andrés Pascual s'ha especialitzat en el pintat del país, l'entelat, el lacat, l'envernissat i el muntatge final. Emptra fustes nobles. Els seus palmitos arriben, a més d'Espanya, a Itàlia, EUA, França, Argentina, Àustria, Gran Bretanya, Irlanda i Alemanya (Martínez Sanchis, 2018: 26-27).

D'aquesta centúria és també Abanicos Aparisi, empresa fundada en 1888 per Vicente Aparisi Sempere a València i ubicada posteriorment a Aldaia. L'empresa la du actualment el besnet del fundador. En 1888 Aparisi va començar a produir els seus primers palmitos de fusta i paper amb 150 dissenys diferents. Va subministrar la Casa Reial i triomfà amb el palmito «roda de la fortuna», que es venia per milers durant els anys 40. Però on l'empresa assoleix magnitud és en els palmitos de record, que es van expandir amb l'arribada del turisme a Espanya durant les dècades de 1960 i 1970. Llavors es fabricaven en grans quantitats, augmentats per l'aparició del varetatge de plàstic modelat per injecció (Martínez Sanchis, 2018: 26).

b) EVOLUCIÓ HISTÒRICA / MODIFICACIONES

b.1. El centre productor es desplaça a Aldaia

Al llarg del segle XX València i l'Horta al capdavant es consoliden com el principal productor de palmitos d'Espanya i Europa. La progressiva desaparició dels palmiters de França afavorirà l'hegemonia valenciana. El declivi francès es produeix durant les dues guerres mundials, que van causar la mort de molts joves i van desfer les sagues familiars dels tallers de palmitos (Amorós, 1999:38).

Fins a la dècada de 1920 la ciutat de València continuarà sent el principal centre productor del palmito, tot i que des del segle XIX ja s'abastia dels varetatges de les poblacions de l'Horta, principalment Aldaia, gràcies en bona part a l'existència de tallers de fusters i l'abun-

En esa época se produjeron importantes innovaciones técnicas en las artes gráficas que mejoraron la fabricación del abanico. Se expandió el uso de la litografía en la impresión del país del abanico, en sustitución de las viejas planchas de cobre que imprimían mediante el tórculo, lo que favoreció la producción masiva de abanicos más baratos.

A finales del siglo XIX y durante las tres primeras décadas del XX la continuidad del abanico vendrá de la mano de los descendentes de Colomina. En estas fábricas se formaron jóvenes aprendices de L'Horta, principalmente de Aldaia, que con el tiempo llegarían a fundar sus propios talleres. José María Prior Sanchis fue uno de los fabricantes que más influyó en los abaniqueros de Aldaia, donde se formaron bastantes de los artesanos aldayeros que años después fundaron sus propios talleres. Durante la Guerra Civil y la posterior posguerra desaparecieron la gran mayoría de los talleres de abanicos de València, que pasó la antorcha a Aldaia. Actualmente solo se mantiene activa en València la fábrica de Abanicos Carbonell, casa fundada en 1860 por Arturo Carbonell Rubio.

a.4. Los primeros abaniqueros de Aldaia

El historiador y cronista oficial de Aldaia Josep Ramon Sanchis data los orígenes de la artesanía del abanico en Aldaia en la primera mitad del siglo XIX, puesto que en 1857 ya funcionaban 18 talleres. Basándose en los padrones de habitantes de los años 1857 y 1860, existentes en el Archivo de la Diputación de Valencia, ha podido constatar la existencia de 18 abaniqueros, quienes iniciaron sagas familiares que han pasado esta tradición artesanal de padres a hijos.

Durante el siglo XIX abrieron en Aldaia algunas empresas importantes que continúan activas en la actualidad. La más antigua es Abanicos Andrés Pascual, fundada en 1880 por Salvador Andrés (artesano del varillaje) y Carmen Blasco (enteladora). Tras enviudar, Carmen mantuvo la empresa con dos de sus hijos, Claudio y Conrado. Desafortunadamente, Claudio Andrés Blasco muere muy joven, pero su hijo, Claudio Andrés Pascual, le sucedió en el negocio trabajando junto con su tío, del cual posteriormente, allá por el año 1960, se separaría para fundar su empresa, Abanicos C. Andrés Pascual. Claudio Andrés adquirió gran prestigio y sería el primer abaniquero aldayero en presidir el Gremio de Maestros Abaniqueros, prueba evidente de que el centro de esta artesanía se había desplazado a Aldaia. En la actualidad su hija, María Luisa, dirige el taller. Representa la cuarta generación con el nombre comercial Abanicos Andrés Pascual. La empresa elabora abanicos de gran calidad y estilos, para acontecimientos, fiestas, regalos y uso cotidiano. Monta también abanicos de encaje de bolillos, tul bordado, países de seda y con ensambladuras de algodón sobre tul de cristal. Abanicos Andrés Pascual se ha especializado en el pintado del país, el entelado, el lacado, el barnizado y el montaje final. Utiliza maderas nobles. Sus abanicos llegan, además de a España, a Italia, EE. UU., Francia, Argentina, Austria, Gran Bretaña, Irlanda y Alemania (Martínez Sanchis, 2018: 26-27).

De esta centuria es también Abanicos Aparisi, empresa fundada en 1888 por Vicente Aparisi Sempere en València, y ubicada posteriormente en Aldaia. La empresa la lleva actualmente el bisnieto del fundador. En 1888 Aparisi empezó a producir sus primeros abanicos de madera y papel con 150 diseños diferentes. Suministró en la casa real y triunfó con el abanico «rueda de la fortuna», que se vendía por millares durante los años 40. Pero donde la empresa logra magnitud es en los abanicos de recuerdo, que se expandieron con la llegada del turismo a España durante las décadas de 1960 y 1970. Entonces, se fabricaban en grandes cantidades, acrecentados por la aparición del varillaje de plástico modelado por inyección (Martínez Sanchis, 2018: 26).

b) EVOLUCIÓ HISTÒRICA / MODIFICACIONES

b.1. El centro productor se desplaza a Aldaia

A lo largo del siglo XX València y L'Horta al frente se consolidan como principal productor de abanicos de España y Europa. La progressiva desaparición de los abaniqueros de Francia favorecerá la hegemonía valenciana. El declive francés se produce durante las dos guerras mundiales, que causaron la muerte de muchos jóvenes y deshicieron las sagas familiares de los talleres de abanicos (Amorós, 1999:38).

Hasta la década de 1920 la ciudad de València continuará siendo el principal centro productor del abanico, a pesar de que desde el siglo XIX ya se abastecía de los varillajes de las poblaciones de L'Horta, principalmente de Aldaia, gracias en buena parte a la existencia de talle-

dància de fustes de perera i albercoquer en les hortes de Silla, Alcàsser i Picassent, que substituïren el pi de la serra de Conca que empraven els palmiters (GECV, 2005: 26. LAC/PMN). Amb el pas del temps, Aldaia acabarà acaparant la producció i acollint la majoria de tallers, per la qual cosa és considerada el bressol actual del palmito valencià. De fet, durant la Segona República Aldaia ja serà el principal centre productor. Abans de 1936 Aldaia tenia 25 fàbriques de palmitos, mentre que Alaquàs en tenia quatre, Xirivella tres i València cinc. La resta d'instal·lacions es repartien entre Meliana, Godella i Quart de Poblet (Amorós, 1999: 48).

Per tradició oral sabem que a principis del s. XX funcionava a Aldaia la societat de palmiters anomenada Los Doce Apóstoles. Quatre dels seus membres, al voltant de 1872, treballaren i aprengueren l'ofici en la fàbrica de José Prior. Eren els aldaïers Pascual Folgado Forriol, Antonio Sanchis Folgado i els germans Pascual i Salvador Tárrega Folgado. Junts amb altres huit joves del poble, crearen un taller de varetatges en l'actual carrer de Teodor Llorente. Més avant, alguns d'ells fundaran les seues pròpies empreses. Potser ells o part d'ells van ser els integrants de la societat cooperativa de producció denominada Abaniqueros, fundada en 1882 a Aldaia i que formaven tretze socis (Casani Rel, 2019:40).

De principis del segle XX és Abanicos Folgado. Fundada en 1906 a Aldaia per Francisco Folgado Cánoves. L'empresa es manté activa en l'actualitat. L'empresa la van perpetuar Concepción Folgado i Vicente Taberner. A partir de 1972 serà gestionada per la nora dels dos, Encarna, i en l'actualitat per Leonardo, la cinquena generació. L'empresa està situada hui al polígon industrial de Xiva i produeix a gran escala palmitos de regal, *souvenir* i publicitaris. Folgado exporta a més de 25 països, té més de 500 referències de productes i més de 3.000 clients, entre altres grans companyies com Warner Bros., Osborne, Hello Kitty, I Love, Oléspana o Tapa Spain. Folgado abasteix també els museus d'El Prado de Madrid, l'Ermitatge de Sant Petersburg i d'altres. Són palmitos estampats amb obres dels grans pintors europeus (Martínez Sanchis, 2018: 27-28).

b.2. De la Gran Guerra a la Segona República

En el període d'entreguerres la indústria palmitera s'assentà definitivament al municipi, malgrat la crisi del sector que provoca la I Guerra Mundial (1914-1918). Abans de 1936 existien a Aldaia 25 tallers de palmitos. Un dels més importants era Abanicos Antonio Navarro, que ocupava moltes treballadores. Abans de la Guerra Civil es fundaren diversos tallers que consolidaran aquesta artesanía a Aldaia. Quatre d'aquests tallers continuen hui la seua activitat. Són Abanicos García, Abanicos Blay Villa, Abanicos Taberner i Abanicos Artesanos (Guzmán).

En 1920 naixia Abanicos García. El fundador, Salvador García García, desenvolupa totes les fases de fabricació fins al muntatge final. El va succeir la seua filla, Vicenta, dona emprenedora que es converteix en una experta decoradora de barnillatges. L'empresa va ser innovadora en introduir varetatges de plàstic. Hui els seus descendents continuen el negoci sense perdre la passió per l'ofici de palmiter.

En els anys vint comença a fer els primers passos l'empresa que amb el temps es convertirà en Abanicos Blay Villa. Isidoro Blay Castillo, natural de Benaguasil, arribà a Aldaia per a dedicar-se a comerç de palmitos. Era l'any 1920. El seu fill, Francisco Blay Jacinto, continuà l'ofici en la dècada de 1940 amb els seus germans (José, Emilio, Lola i Adelina), dedicant-se a pintar i al varetatge, després es farien fabricants. Però Francisco Blay, pintor de palmitos, va anar més enllà i cultivà el comerç de palmitos antics i l'elaboració del palmito de nacre. Sabia que els millors palmitos de nacre es feien a França, concretament a Méru (departament d'Oise), a on viatjà per aprendre aquesta artesanía ancestral. Més tard crearà a Aldaia el primer taller d'Espanya de palmitos de nacre. Igualment, Blay va aprendre a París les tècniques antigues de restauració de palmitos, recuperant autèntiques joies. En l'actualitat Blay Villa és l'únic taller d'Europa que confecciona palmitos de nacre. Realitza totes les fases, des de la selecció de les petxines per a l'extracció dels nacres, passant pel serrat, calat i gravat del varetatge fins al pintat, entelat, l'adorn i el clavat del palmito.

Abanicos Blay Villa es dedica també a la restauració de palmitos antics de diversos països. Han treballat per als millors antiquaris d'Europa. N'han restaurat per al Musée de l'Éventail, el Louvre i el The

res de carpinteros y a la abundancia de maderas de peral y albaricoquero en las huertas de Silla, Alcàsser y Picassent, que sustituirán el pino de la sierra de Cuenca que venían empleando los abaniqueros (GECV, 2005: 26. LAC/PMN). Con el paso del tiempo, Aldaia acabará acaparando la producción y acogiendo la mayoría de talleres, por lo cual está considerada la cuna actual del abanico valenciano. De hecho, durante la Segunda República Aldaia ya será el principal centro productor. Antes de 1936 Aldaia tenía 25 fábricas de abanicos, mientras que Alaquàs tenía cuatro; Xirivella, tres, y València, cinco. El resto de instalaciones se repartían entre Meliana, Godella y Quart de Poblet (Amorós, 1999: 48).

Por tradición oral sabemos que a principios del s. XX funcionaba en Aldaia la sociedad de abaniqueros llamada Los Doce Apóstoles. Cuatro de sus miembros, alrededor de 1872, trabajaron y aprendieron el oficio en la fábrica de José Prior. Eran los aldayeros Pascual Folgado Forriol, Antonio Sanchis Folgado y los hermanos Pascual y Salvador Tárrega Folgado. Junto con otros ocho jóvenes del pueblo, crearon un taller de varillajes en la actual calle de Teodor Llorente. Más adelante, algunos de ellos fundarían sus propias empresas. Quizás ellos o parte de ellos fueron los integrantes de la sociedad cooperativa de producción denominada Abaniqueros, fundada en 1882 en Aldaia, y que formaban trece socios (Casani Rel, 2019:40).

De principios del siglo XX es Abanicos Folgado, fundada en 1906 en Aldaia por Francisco Folgado Cánoves. La empresa se mantiene activa en la actualidad. La perpetuaron Concepción Folgado y Vicente Taberner. A partir de 1972 sería gestionada por la nuera de ambos, Encarna, y en la actualidad, por Leonardo, la quinta generación. La empresa está situada hoy en el polígono industrial de Chiva y produce a gran escala abanicos de regalo, *souvenir* y publicitarios. Folgado exporta además de 25 países, tiene más de 500 referencias de productos y más de 3.000 clientes, entre otros, grandes compañías como Warner Bros., Osborne, Hello Kitty, I Love, Oléspana o Tapa Spain. Folgado abastece también a los museos de El Prado de Madrid, el Hermitage de San Petersburgo y otros. Son abanicos estampados con obras de los grandes pintores europeos (Martínez Sanchis, 2018: 27-28).

b.2. De la Gran Guerra a la Segunda República

En el periodo de entreguerras la industria abaniquera se asentó definitivamente en el municipio, a pesar de la crisis del sector que provoca la I Guerra Mundial (1914-1918). Antes de 1936 existían en Aldaia 25 talleres de abanicos. Uno de los más importantes era Abanicos Antonio Navarro, que empleaba a muchas trabajadoras. Antes de la Guerra Civil se fundaron varios talleres que consolidaron esta artesanía en Aldaia. Cuatro de estos talleres continúan hoy su actividad. Son Abanicos García, Abanicos Blay Villa, Abanicos Taberner y Abanicos Artesanos (Guzmán).

En 1920 nacía Abanicos García. El fundador, Salvador García García, desarrolla todas las fases de fabricación hasta el montaje final. Le sucedió su hija, Vicenta, mujer emprenedora que se convertiría en una experta decoradora de varillajes. La empresa fue innovadora al introducir varillajes de plástico. Hoy sus descendentes continúan el negocio sin perder la pasión por el oficio de abaniquero.

En los años veinte empieza a dar los primeros pasos la empresa que con el tiempo se convertirá en Abanicos Blay Villa. Isidoro Blay Castillo, natural de Benaguasil, llegó a Aldaia para dedicarse al comercio de abanicos. Era el año 1920. Su hijo, Francisco Blay Jacinto, continuó el oficio en la década de 1940 con sus hermanos (José, Emilio, Lola y Adelina), dedicándose a pintar y al varillaje, después se harían fabricantes. Pero Francisco Blay, pintor de abanicos, fue más allá y cultivó el comercio de abanicos antiguos y la elaboración del abanico de nácar. Sabía que los mejores abanicos de nácar se realizaban en Francia, concretamente en Méru (departamento de Oise), donde viajó para aprender esta artesanía ancestral. Más tarde crearía en Aldaia el primer taller de España de abanicos de nácar. Igualmente, Blay aprendió en París las técnicas antiguas de restauración de abanicos, recuperando auténticas joyas. En la actualidad Blay Villa es el único taller de Europa que confecciona abanicos de nácar. Realiza todas las fases, desde la selección de las conchas para la extracción de los nacares, pasando por el serrado, calado y grabado del varillaje hasta el pintado, el entelado, el adorno y el clavado del abanico.

Abanicos Blay Villa se dedica también a la restauración de abanicos antiguos de varios países. Han trabajado para los mejores anticuarios de Europa. Han restaurado abanicos para el Musée de l'Éventail,

Fan Museum de Londres. Han restaurat palmitos de les col·leccions de Napoleó, Isabel II i la reina de Portugal Maria Pia de Savoia. Posseixen una excel·lent col·lecció de palmitos, alguns dels quals han cedit al Museu del Palmito d'Aldaia (MUPA). Com a artesans, els Blay Villa fan autèntiques obres d'art. A més del nacre, treballen l'os i les fustes nobles. Els seus palmitos són peces exquisides fetes amb delicadesa. Entre els seus clients figuren la Casa Reial i les tendes de palmitos més especialitzades d'Espanya, com Casa de Diego de Madrid i Casa Rubio de Sevilla, així com Barcelona i diverses ciutats de França, Gran Bretanya, Itàlia, EUA i Bèlgica (Martínez Sanchis, 2018: 30-32).

L'any 1932 naixia Abanicos Taberner, empresa fundada al carrer Major per Baldomero Taberner Ferrandis, artesà de llarga tradició familiar. Baldomero va comptar amb la participació dels seus dos germans i del seu fill, Bibiano. Després va agafar les regnes del taller Amparo Taberner Taberner, i a partir de 1980 Baldomero Taberner. En el transcurs dels anys l'empresa s'ha adaptat a les noves tendències, i continua innovant. Està present en els mercats espanyol i internacional, principalment Europa. La seua especialització són en els palmitos de núvia, decorats, especials, personals i de plomes amb tota varietat de colorit. Actualment l'empresa s'ubica al carrer de Sant Roc.

Una altra empresa representativa és Abanicos Artesanos (Guzmán), fundada per Manuel Guzmán Folgado. Començà en els anys trenta amb la firma Abanicos Guzmán, nom que conservarà fins als anys 90, moment en què Manuel Guzmán Carpintero és designat gerent i passa a denominar-se Abanicos Artesanos, conservant Guzmán com a marca dels productes. Després de la jubilació de Manuel Guzmán Fuster, l'empresa passa a mans de la seua filla, Maria Amparo Guzmán, i el seu marit, Carlos Taberner Beta. Actualment, la tercera generació continua l'ofici. Guzmán fa tota classe de palmitos amb fustes nobles, os i nacre, i compta amb els més reconeguts caladors, adornadors, pintors i enteladores. Destaca per la mestria en la decoració de varetatges. Elabora sobretot palmitos de cerimònia, d'ús quotidià d'alta qualitat, celebracions (batejos, comunions, bodes), també palmitos per a col·leccionistes (Martínez Sanchis, 2018: 32-33).

Dels anys trenta és també la Sociedad de Fabricantes de Varillajes para Abanicos de Aldaya, amb 32 socis, ubicada en l'actual l'avinguda de Blasco Ibáñez. La Guerra Civil va suposar un col·lapse en el panorama industrial i la fabricació i venda del palmito se'n va ressentir durament. En la zona republicana, la indumentària vestia una nova dona emancipada els vestits de la qual havien eliminat els volums i els accessoris superflus i innecessaris per a aquesta nova dona activa i present en la vida social. Les connotacions conservadores que portava intrínseques el palmito, associades a una imatge castissa, van ser rebutjades per les dones cosmopolites. Davant d'aquesta situació els fabricants van apel·lar a la dona perquè reprenguera el seu ús com demostren les cròniques i el moviment realitzat per la Sociedad de Fabricantes y Montadores de Abanicos de Valencia y la Sociedad de Fabricantes de Varillajes para Abanicos de Aldaya mitjançant fullets publicitaris (Casani Rel, 2019: 42-43).

b.3. Reestructuració del sector palmiter (1940-1975)

La Guerra Civil va suposar el declivi del palmito a València. Passada la postguerra, el sector experimenta un cert creixement. A partir de la dècada de 1940 el Gremi de Palmiters es reestructura i rep un gran impuls del president, Vicente Alejandro Porta, que roman en el càrrec vint anys. Durant el franquisme el palmito aprofitarà les sinergies de la industrialització i l'obertura de mercats internacionals que propicia el Pla d'estabilització nacional de 1959. El Gremi de Palmiters va ser integrat en la Delegació Provincial de Sindicats i en assemblea general, celebrada el 9 de juliol de 1956, aprovà uns nous estatuts. El reglament definia els deures i obligacions dels agremiats i subdividia els oficis artesans del palmito en 9 categories: serradors i talladors, fabricants de varetatge, caladors, tallers de pintors, pintors independents, brodatores, enteladores, repassadores i muntadors. A més, imposava normes per la comercialització dels palmitos i un règim de sancions per a controlar la competència deslleial. Es prohibeix que cap industrial del gremi facilitara matèria primera als no associats. I es regula que l'eixida de viatges dels muntadors per a l'exhibició de mostres es faça a partir de l'1 d'octubre i la dels fabricants de varetatges després del 15 de maig de cada exercici. En 1956 el Gremi de Palmiters comptava amb 279 artesans agremiats, distribuïts en els municipis i categories professionals

el Louvre y The Fan Museum de Londres. Han restaurado abanicos de las colecciones de Napoleón, Isabel II y la reina de Portugal Maria Pia de Savoia. Poseen una excelente colección de abanicos, algunos de los cuales han cedido al Museo del Palmito de Aldaia (MUPA). Como artesanos, Blay Villa hacen auténticas obras de arte. Además del nácar, trabajan el hueso y las maderas nobles. Sus abanicos son piezas exquisitas hechas con delicadeza. Entre sus clientes figuran la casa real y las tiendas de abanicos más especializadas de España, como Casa de Diego, en Madrid, y Casa Rubio, en Sevilla, así como Barcelona y varias ciudades de Francia, Gran Bretaña, Italia, EE. UU. y Bélgica (Martínez Sanchis, 2018: 30-32).

En 1932 nació Abanicos Taberner, empresa fundada en la calle Mayor por Baldomero Taberner Ferrandis, artesano de larga tradición familiar. Baldomero contó con la participación de sus dos hermanos y de su hijo, Bibiano. Después cogió las riendas del taller Amparo Taberner Taberner, y a partir de 1980, Baldomero Taberner. En el transcurso de los años la empresa se ha adaptado a las nuevas tendencias, y continúa innovando. Está presente en el mercado español e internacional, principalmente en Europa. Su especialidad son los abanicos de novia, decorados, especiales, personales y de plumas con toda variedad de colorido. Actualmente la empresa se ubica en la calle de Sant Roc.

Otra empresa representativa es Abanicos Artesanos (Guzmán), fundada por Manuel Guzmán Folgado. Empezó en los años treinta con la firma Abanicos Guzmán, nombre que conservaría hasta los años noventa, momento en que Manuel Guzmán Carpintero es designado gerente y pasa a denominarse Abanicos Artesanos, conservando Guzmán como marca de los productos. Tras la jubilación de Manuel Guzmán Fuster, la empresa pasa a manos de su hija, María Amparo Guzmán, y su marido, Carlos Taberner Beta. Actualmente, la tercera generación continúa el oficio. Guzmán hace todo tipo de abanicos con maderas nobles, hueso y nácar, y cuenta con los más reconocidos caladores, adornadores, pintores y enteladores. Destaca por la maestría en la decoración de varillajes. Elabora sobre todo abanicos de ceremonia, de uso cotidiano de alta calidad, celebraciones (bautizos, comuniones, bodas), también abanicos para coleccionistas (Martínez Sanchis, 2018: 32-33).

De los años treinta es también la Sociedad de Fabricantes de Varillajes para Abanicos de Aldaya, con 32 socios, ubicada en la actual avenida de Blasco Ibáñez. La Guerra Civil supuso un colapso en el panorama industrial y la fabricación y venta del abanico se resintió duramente. En la zona republicana, la indumentaria vestía a una nueva mujer emancipada cuyos trajes habían eliminado los volúmenes y los accesorios superfluos e innecesarios para esa nueva mujer activa y presente en la vida social. Las connotaciones conservadoras que llevaba intrínsecas el abanico, asociadas a una imagen castiza, fueron rechazadas por las mujeres cosmopolitas. Ante esta situación, los fabricantes apelaron a la mujer para que retomara su uso como demuestran las crónicas y el movimiento realizado por la Sociedad de Fabricantes y Montadores de Abanicos de Valencia y la Sociedad de Fabricantes de Varillajes para Abanicos de Aldaya mediante folletos publicitarios (Casani Rel, 2019: 42-43).

b.3. Reestructuración del sector abaniquero (1940-1975)

La Guerra Civil supuso el declive del abanico en València. Pasada la postguerra, el sector experimenta cierto crecimiento. A partir de la década de 1940 el Gremio de Abaniqueros se reestructura y recibe un gran impulso del presidente, Vicente Alejandro Porta, que permanece en el cargo veinte años. Durante el franquismo el abanico aprovechará las sinergias de la industrialización y la apertura de mercados internacionales que propicia el Plan nacional de estabilización de 1959. El Gremio de Abaniqueros fue integrado en la Delegación Provincial de Sindicatos y en assemblea general, celebrada el 9 de julio de 1956, aprobó unos nuevos estatutos. El reglamento definía los deberes y obligaciones de los agremiados y subdividía los oficios artesanos del abanico en nueve categorías: aserradores y talladores, fabricantes de varillaje, caladores, talleres de pintores, pintores independientes, bordadoras, enteladoras, repasadoras y montadores. Además, imponía normas para la comercialización de los abanicos y un régimen de sanciones para controlar la competencia desleal. Se prohíbe que ningún industrial del Gremio facilite materia prima a los no asociados. Y se regula que la salida de viajes de los montadores para la exhibición de muestras se haga a partir del 1 de octubre y la de los fabricantes de varillajes, después del 15 de mayo de cada ejercicio. En 1956, el Gremio de Abaniqueros contaba

que apareixen en la següent taula, segons el registre de l'entitat. Dels afiliats, 99 eren empresaris amb una plantilla de treballadors, mentre que 180 eren professionals autònoms. Aldaia, amb 148 associats, concentrava el 53 % de la professió; el 47 % restant es distribuïa entre València i 13 municipis. Pel que fa a Aldaia, a més dels 148 del gremi, cal sumar huit artesans del varetatge i 8 caladors més registrats en la matrícula industrial de l'Ajuntament. Per tant, en aquests temps hi havia almenys 164 artesans donats d'alta, això sense comptar els nombrosos veïns que realitzaven treballs del palmito a temps parcial a sa casa (Martínez Sanchis, 2018: 34-35).

És evident que el palmito ha sigut una base important de l'economia d'Aldaia. Si bé una part dels negocis existents provenien de sagues familiars del segle XIX i d'abans de la Guerra Civil, en aquest període van nàixer nous tallers creats per artesans que s'havien independitzat d'altres empreses. Durant les dècades de 1950 i 1960 es constituïren noves societats, cinc de les quals es mantenen en l'actualitat. Són José Blay, Aire Distinto, Folgado Romeu, Burriel i Celso Hoyó.

El fet és que, al llarg del temps, desenes de famílies d'Aldaia s'han vinculat a l'art del palmito. Una tradició que ha configurat una cultura del palmito arrelada a la idiosincrasia local com no es troba en cap altre poble valencià. Durant els anys seixanta i setanta el sector palmiter experimenta una certa vitalitat. Els valencians controlen les tres quartes parts de les exportacions espanyoles.

b.4. Aires de democràcia i globalització

El període democràtic que naix amb la Constitució de 1978 i que s'allarga fins al moment present es venta amb aires de globalització. En 1986 Espanya entra en la Comunitat Europea mentre que a escala mundial es produeix un procés econòmic, tecnològic, polític, social i cultural conegut com a globalització, que es caracteritza per la creixent comunicació i la interdependència econòmica entre els països del món. En aquesta etapa el sector pateix un fort retrocés a causa de la competència dels palmitos asiàtics, que inunden el mercat europeu amb productes barats i de mala qualitat. El resultat ha sigut el tancament de moltes empreses de palmitos. De fet, en el cas d'Aldaia, s'ha passat de 41 instal·lacions en 1979 a 34 l'any 2000, 26 en 2015 i 16 en 2018. En els últims quaranta anys han desaparegut vint-i-cinc firmes palmiteres. La crisi ha obligat els palmiters a optar per la reconversió tecnològica, l'especialització dels productes, la innovació en nous dissenys i la millora de la qualitat en tots els processos, sense perdre el vessant artesanal que sempre ha caracteritzat el sector. Un pas decisiu ha sigut la creació de la marca de qualitat Abanicos Artesanos Españoles (AEA), que garanteix palmitos sublims elaborats artesanalment. AEA va ser presentada a l'Ajuntament d'Aldaia, el 17 de juliol de 2003, pel Gremi de Palmiters, que en l'actualitat té la seu social a Aldaia per concentrar el municipi el major nombre d'instal·lacions. Totes les empreses associades al gremi estan integrades en el distintiu AEA. Entre 1980 i 2005 es van crear a Aldaia 14 noves empreses de palmitos, que han apostat per la innovació, l'especialització i la diversificació dels productes. Tal és el cas de les firmes Doñate, Simar, Raser, Pascual Rudilla, Arteal, Malvi, Vifema, Di-Abani, Eve, Manel, Roser, Carolina Ferrandis i Gil Blay.

En el que portem de segle XXI, el sector palmiter està patint les conseqüències de la competència asiàtica, la gran recessió de 2008 i la crisi sanitària provocada per la pandèmia de la covid-19. Tot això no ha fet més que agreujar la situació del ram. Malgrat tot, l'any 2020 es mantenen a Aldaia 24 empreses de palmitos de les 37 existents a la Comunitat Valenciana. Aquestes 37 empreses tenien 103 persones empleades, una xifra mins comparada amb la de les dècades de 1950 i 1960. Aldaia concentra el 65 % de les empreses i el 64,8 dels ocupats. Es tracta en global de microempreses familiars. De fet, 24 empreses (el 64,8 %) no tenen més de 2 treballadors, mentre que les 13 empreses restants (35,2 %) ocupen entre 3 i 7 treballadors. Cal destacar que el sector es nodreix també d'empleats autònoms que realitzen per encàrrec dels mestres palmiters diverses parts del palmito artesanal, com ara les tasques del pintat del país, l'entelat, el brodat, puntes, lacat o repassat dels palmitos.

con 279 artesanos agremiados, distribuidos en los municipios y categorías profesionales que aparecen en la tabla siguiente, según el registro de la entidad. De los afiliados, 99 eran empresarios con una plantilla de trabajadores, mientras que 180 eran profesionales autónomos. Aldaia, con 148 asociados, concentraba el 53 % de la profesión; el 47 % restante se distribuía entre València y 13 municipios. En cuanto a Aldaia, además de los 148 del Gremio, hay que sumar ocho artesanos del varillaje y 8 caladores más registrados en la matrícula industrial del Ayuntamiento. Por lo tanto, en esos momentos había al menos 164 artesanos dados de alta, sin contar a los numerosos vecinos que realizaban trabajos del abanico a tiempo parcial en sus casas (Martínez Sanchis, 2018: 34-35).

Es evidente que el abanico ha sido una base importante de la economía de Aldaia. Si bien una parte de los negocios existentes provenían de sagas familiares del siglo XIX y de antes de la Guerra Civil, en ese periodo nacieron nuevos talleres creados por artesanos que se habían independizado de otras empresas. Durante las décadas de 1950 y 1960 se constituyeron nuevas sociedades, cinco de las cuales se mantienen en la actualidad. Son José Blay, Aire Distinto, Folgado Romeu, Burriel y Celso Hoyó.

El hecho es que, a lo largo del tiempo, decenas de familias de Aldaia se han vinculado al arte del abanico. Una tradición que ha configurado una cultura del abanico arraigada a la idiosincrasia local como no se encuentra en ningún otro pueblo valenciano. Durante los años sesenta y setenta el sector abaniquero experimenta cierta vitalidad. Los valencianos controlan las tres cuartas partes de las exportaciones españolas.

b.4. Aires de democracia y globalización

El periodo democrático que nace con la Constitución de 1978 y que se alarga hasta el momento presente, se abanica con aires de globalización. En 1986 España entra en la Comunidad Europea, mientras que a escala mundial se produce un proceso económico, tecnológico, político, social y cultural conocido como globalización, que se caracteriza por la creciente comunicación y la interdependencia económica entre los países del mundo. En esta etapa el sector sufre un fuerte retroceso a causa de la competencia de los abanicos asiáticos, que inundan el mercado europeo con productos baratos y de mala calidad. El resultado ha sido el cierre de muchas empresas de abanicos. De hecho, en el caso de Aldaia, se ha pasado de 41 instalaciones en 1979 a 34 en 2000, 26 en 2015 y 16 en 2018. En los últimos cuarenta años han desaparecido veinticinco firmas abaniqueras. La crisis ha obligado a los abaniqueros a optar por la reconversión tecnológica, la especialización de los productos, la innovación en nuevos diseños y la mejora de la calidad en todos los procesos, sin perder la vertiente artesanal que siempre ha caracterizado al sector. Un paso decisivo ha sido la creación de la marca de calidad Abanicos Artesanos Españoles (AEA), que garantiza abanicos sublims elaborados artesanalmente. AEA fue presentada en el Ayuntamiento de Aldaia, el 17 de julio de 2003, por el Gremio de Abaniqueros, que en la actualidad tiene la sede social en Aldaia, al concentrar el municipio el mayor número de instalaciones. Todas las empresas asociadas al Gremio están integradas en el distintivo AEA. Entre 1980 y 2005 se crearon en Aldaia 14 nuevas empresas de abanicos, que han apostado por la innovación, la especialización y la diversificación de los productos. Tal es el caso de las firmas Doñate, Simar, Raser, Pascual Rudilla, Arteal, Malvi, Vifema, Di-Abani, Eve, Manel, Roser, Carolina Ferrandis y Gil Blay.

En lo que llevamos de siglo XXI, el sector abaniquero está sufriendo las consecuencias de la competencia asiática, la gran recesión de 2008 y la crisis sanitaria provocada por la pandemia de COVID-19. En definitiva, todo esto no ha hecho más que agravar la situación del ramo. A pesar de todo, en 2020 se mantenían en Aldaia 24 empresas de abanicos de las 37 existentes en la Comunitat Valenciana. Estas 37 empresas tenían a 103 personas empleadas, una cifra exigua comparada con la de las décadas de 1950 y 1960. Aldaia concentra el 65 % de las empresas y el 64,8 % de los empleados. Se trata, en global, de microempresas familiares. De hecho, 24 empresas (el 64,8 %) no tienen más de 2 trabajadores, mientras que las 13 empresas restantes (35,2 %) emplean a entre 3 y 7 trabajadores. Cabe destacar que el sector se nutre también de trabajadores autónomos que realizan por encargo de los maestros abaniqueros varias partes del abanico artesanal, como, por ejemplo, las tareas del pintado del país, el entelado, el bordado, las puntas, el lacado o el repassado de los abanicos.

b.5. La dona en l'art del palmito

L'artesanía del palmito no s'escapa del model de societat patriarcal que assigna als homes els llocs amb major poder i influència i els treballs millor pagats, relegant la dona a una posició secundària amb comeses més costoses. Treballs lligats molts d'ells a les faenes de la casa tradicionalment atribuïts a la dona. En l'elaboració del palmito hi ha, per tant, una divisió sexual del treball. Tradicionalment, els tallers han estat dirigits per homes, els mestres palmiters, que encarreguen a altres artesans diferents parts del procés. En general els homes han fet la gestió econòmica i els treballs del varetatge, calat i gravat del palmito. I també el pintat del país, el poliment i l'envernissat final. Però el paper de les dones és fonamental. A les dones se'ls han assignat els treballs més laboriosos, aquells que requereixen més temps i paciència, però no per això menys artístics. Són les grans desconegudes. De fet, abans de la mecanització del procés de fabricació del varetatge, les dones van constituir el gruix del personal dels tallers, ja que realitzaven a mà el treball d'escatar, rematar, polir les varetes i posar els claus dels varetatges. Però les dones també han realitzat treballs més artístics, encara que relacionats amb el rol de la costura, com són l'entelat, la randa, els lluentons, el brodat, l'adornat i el muntatge i remat final. Tanmateix, en l'últim terç del segle XX s'han incorporat al sector palmiter destacades pintores i mestres palmiteres que gestionen els seus tallers. Igualment les dones també han tingut un important paper en la confecció de teixits ornamentals del país del palmito.

c) PERSONATGES: INDUMENTÀRIES, PRÀCTIQUES I FUNCIONS

d) ELEMENTS / PROCESSOS (ACTIVITATS I OFICIS) 1

El palmito artesanal és aquell que procedeix de la transformació i/o combinació d'altres productes efectuada mitjançant processos totalment o parcialment manuals que impliquen que les característiques d'aquest producte es veuen determinades, almenys en part, per l'habilitat i experiència del productor. En la confecció del palmito d'Aldaia intervien diversos artesans especialitzats en processos concrets. Treballs que han passat de generació en generació i que han rebut les influències de les tradicions palmiteres de València i d'altres indrets d'Europa, principalment de París. El treball comença amb l'elecció de la matèria primera fins a l'elaboració d'exquisides decoracions amb gravats o pintures.

d.1. El varetatge del palmito: disseny, calat, gravat i maquejat

Barnillatge/varetatge/varillatge. És l'esquelet del palmito, l'ossada que el sosté i articula en el seu moviment. Com a element sustentant ha de ser rígid però flexible, resistent, lleuger i si pot ser durador. El varetatge es compon d'un joc de varetes més dos barnilles mestres o guardes, que són la primera i última varetes que ocupen tot el radi del palmito. La barnilla mestra es compon de font, gola, boleta, peçó i guia. El nombre més usual de varetes és de 12 a 16 i no solen excedir les 30. Hi ha diversos tipus varetatge, entre els quals destaquen el varetatge punyal (tipus de barnilla mestra amb els laterals en diagonal, sent la pala més ampla que el cantell en la seua part inferior) i el varetatge encarat (els palmitos que estan calats de tal manera que, en tancar-se, les varetes coincideixen dos a dos).

El procés comença serrant tacs de fusta i vaporitzant-los. Després es tallen en fines fulles formant «llibrets», els quals s'apilen per a ser premsats i assecats i finalment tallats en varetes. Després se li uneixen les barnilles mestres i es rebaixen els mugrons de les varetes per a pegar-los a les guies que solen ser d'un material resistent i flexible com la fusta de fruiter. El varetatge cal escatar-lo i polir-lo manualment, i aquest és el procés que més esforç requereix, ja que d'això dependrà el futur acabat. Una vegada acabat, es dibuixen els adorns del varetatge per al calat. Així mateix, les guardes o barnilles mestres es divideixen en parts. La inferior gira entorn de l'eix on s'insereix el clau. Hi segueix el guardapolze o zona on recolza el dit polze que subjecta el palmito en el moment de desplegar-lo. El segon terç de la guarda arriba fins a l'arrencada del país i generalment respecta el motle originari del varetatge. La decoració du cap a la pala superior que recobreix els plecs del país. En aquesta zona sempre es tallen les figures o motius més rellevants.

b.5. La mujer en el arte del abanico

La artesanía del abanico no se escapa del modelo de sociedad patriarcal que asigna a los hombres los puestos con mayor poder e influencia y los trabajos mejor pagados, relegando a la mujer a una posición secundaria con cometidos más costosos. Trabajos ligados, muchos de ellos, a las labores de la casa, tradicionalmente atribuidos a la mujer. En la elaboración del abanico hay, por lo tanto, una división sexual del trabajo. Tradicionalmente, los talleres han sido dirigidos por hombres, los maestros abaniqueros, que encargan a otros artesanos diferentes partes del proceso. En general, los hombres se han encargado de la gestión económica y los trabajos del varillaje, del calado y del grabado del abanico. Y también del pintado del país, el pulido y el barnizado final. Pero el papel de las mujeres es fundamental. A las mujeres se les han asignado los trabajos más laboriosos, aquellos que requieren más tiempo y paciencia, pero no por ello menos artísticos. Son las grandes desconocidas. De hecho, antes de la mecanización del proceso de fabricación del varillaje, las mujeres constituyeron el grueso del personal de los talleres, puesto que realizaban a mano el trabajo de lijar, rematar, pulir las varillas y poner los clavillos de los varillajes. Pero las mujeres también han realizado trabajos más artísticos, aunque relacionados con el rol de la costura, como son el entelado, el encaje, las lentejuelas, el bordado, el adornado y el montaje y remate final. Aun así, en el último tercio del siglo XX se han incorporado al sector abaniquero destacadas pintoras y maestras abaniqueras que gestionan sus propios talleres. Igualmente, las mujeres también han desempeñado un importante papel en la confección de tejidos ornamentales del país del abanico.

c) PERSONAJES: INDUMENTARIAS, PRÁCTICAS Y FUNCIONES

d) ELEMENTOS / PROCESOS (ACTIVIDADES Y OFICIOS) 1

El abanico artesanal es el que procede de la transformación y/o combinación de otros productos efectuada mediante procesos total o parcialmente manuales que implican que las características de este producto se vean determinadas, al menos en parte, por la habilidad y experiencia del productor. En la confección del abanico de Aldaia intervien varios artesanos especializados en procesos concretos. Trabajos que han pasado de generación en generación y que han recibido las influencias de las tradiciones abaniqueras de València y de otros lugares de Europa, principalmente de París. El trabajo empieza con la elección de la materia prima hasta la elaboración de exquisitas decoraciones con grabados o pinturas.

d.1. El varillaje del abanico: diseño, calado, grabado y maqueado

Varillaje. Es el esqueleto del abanico, la osamenta que lo sostiene y articula en su movimiento. Como elemento sustentante tiene que ser rígid pero flexible, resistente, ligero y, si puede ser, duradero. El varillaje se compone de un juego de varillas más dos caberas o guardas, que son la primera y última varillas que ocupan todo el radio del abanico. La cabera se compone de fuente, garganta, boleta, pezón y guía. El número más usual de varillas es de 12 a 16 y no suelen exceder las 30. Hay varios tipos de varillaje, entre los que destacan el varillaje puñal (tipo de cabera con los laterales en diagonal, siendo la pala más ancha que el canto en su parte inferior) y el varillaje encarado (los abanicos que están calados de tal manera que, al cerrarse, las varillas coinciden dos a dos).

El proceso empieza serrando tacos de madera y vaporizándolos. Después se cortan en finas hojas formando «librillos», que se apilan para ser premsados y secados y finalmente cortados en varillas. Luego se le unen las caberas y se rebajan los pezones de las varillas para pegarlos a las guías, que suelen ser de un material resistente y flexible como la madera de frutal. El varillaje hay que lijarlo y pulirlo manualment, siendo este el proceso que más esfuerzo requiere, pues de él dependerá el futuro acabado. Una vez acabado, se dibujan los adornos del varillaje para el calado. Asimismo, las guardas o caberas se dividen en partes. La inferior gira en torno al eje donde se inserta el clavillo. Le sigue el guardapulgular o zona donde apoya el dedo pulgar que sujeta el abanico en el momento de desplegarlo. El segundo tercio de la guarda alcanza hasta el arranque del país y generalmente respeta el molde originario del varillaje. La decoración lleva hacia la pala superior que recubre los pliegues del país. En esta zona siempre se cortan las figuras o motivos más relevantes.

El varetatge varia si es tracta d'un palmito de baralla o amb país diferenciati. El palmito de baralla es compon tot ell de varetes en forma de tascó, que parteixen de l'eix del clauet i s'uneixen en la part superior amb una cinta de seda. Així mateix, el palmito de país diferenciati consta d'una armadura o font, que és la part inferior i visible del varetatge que es prolonga en guies, costelles o espigues, de menor grandària i materials diferents. En qualsevol cas, sempre hi ha uns passos inicials de conformació del material, que comprenen l'escalabornat, l'assecat, el premsatge i l'aprest. I un procés final de decoració sobre les làmines ablanides per a afavorir la intervenció. És en aquest moment quan es retallen els perfils, es talla, es grava i es cala.

Calat del varetatge. És la labor més meticulosa i delicada del varetatge. Consisteix a foradar les varetes en determinats punts per a passar una fina serra dentada denominada *segueta*, amb la qual, amb molta cura, es retalla cada vareta per a aconseguir «espais de llum» en què recolzarà el posterior gravat. El calat pot ser de diferents tipus: calat a mà, calat amb encuny i calat amb la tècnica del pirogravat. Aquesta feina la realitza el calador, vareta rere vareta, amb una caladora, màquina creada expressament per a aquesta tasca. Les antigues caladores eren de fusta, proveïdes d'un pedal, el qual accionava el dispositiu de la serra per a motllurar les varetes. En l'actualitat les caladores són metàl·liques amb motor elèctric, però el calat encara depèn de les hàbils mans del calador.

Gravat del varetatge. També s'anomena burelat. És el tallat per mitjà de burí de torn i gúbies de mà que dibuixa en relleu l'adorn de les varetes. Requereix la màxima concentració perquè es treballa en escassos mil·límetres quadrats.

Adorn del varetatge. Ornamentació de la font del varetatge amb policromies i daurades i altres elements d'adorn que realcen el calat i el gravat.

Maquejat (posar capes). S'usen vernissos especials (cises) sobre els quals s'adhereixen a les varetes finíssimes làmines de pa d'or o plata alhora que es lleva amb un suau pinzell de ploma tot el sobrant.

El clau. En el palmito plegable se subjecta el varetatge a un eix rotatori, que és el clauet. De ferro acerat o llautó, el clauet pot quedar a la vista o reblar-se. En el primer cas, sol envoltar-se d'una virola plana que s'enrosca i fa topall. El clauet també pot rematar-se amb dos cabots de plata, coure o carei caragolades a les rosetes o reblons. Aquests s'esclafaven en forma de llentilla, o s'encapsulaven per a contindre en alguns casos caboixons de pedres precioses, i vidre de colors, encastats o enfilats. Aquests materials brillants, a més de reforçar el clauet, són un adorn complementari de joieria. Altres tasques relacionades amb el varetatge les realitza l'envernissador (pintor de fons especialitzat en envernissar els varetatges) i el polidor (poleix els varetatges que no van pintats).

d.2. El país del palmito

El país està format per una làmina fina i prima retallada en forma de semicercle. La batista de cotó, la seda, el tul i la randa són els materials més usats. Es comença per tallar el tros de tela i aprestar-la per a poder plegar-la més tard.

Pintat del país. El pintor o pintora de palmitos dibuixa sobre la tela el tema complet a pintar per mitjà de l'estergit (perforat de xicotets forats sobre paper per on es cola el carbonet en pols i marca els dibuixos). A continuació, es fondeja amb colors totes les zones de la tela i es procedeix a modelar per mitjà de colors els personatges i objectes que componen l'escena. La pintura dels països pot fer-se abans de muntar-se sobre les guies del varetatge, però en aquest cas s'exigeix un alt grau de precisió perquè els rostres i les parts més cridaneres d'una figura mai coincidisquen amb el plec del plec. El procés del pintat del país és el següent. Les tècniques de pintat a mà poden ser al temple i sobretot a l'aiguada o *gouache*, a vegades amb tocs d'aquarel·la. El *gouache* difereix de l'aquarel·la en que és més aviat opac i consistent. La decoració pictòrica va a càrrec de l'artista pintor, que treballava les escenes i figures del país i fins i tot els marges laterals amb rams florals

El varillaje varia si se trata de un abanico de baraja o con país diferenciado. El abanico de baraja se compone todo él de varillas en forma de cuña, que parten del eje del clavillo y se unen en la parte superior con una cinta de seda. De igual modo, el abanico de país diferenciado consta de una armadura o fuente, que es la parte inferior y visible del varillaje que se prolonga en guías, costillas o espigas, de menor tamaño y materiales diferentes. En cualquier caso, siempre hay unos pasos iniciales de conformación del material, que comprenden el desbaste, el secado, el prensado y el apresto; y un proceso final de decoración sobre las láminas ablandadas para favorecer la intervención. Es en ese momento cuando se recortan los perfiles, se corta, se graba y se cala.

Calado del varillaje. Es la labor más meticulosa y delicada del varillaje. Consiste en agujerear las varillas en determinados puntos para pasar una fina sierra dentada denominada *segueta*, con la cual, con mucho cuidado, se recorta cada varilla para conseguir «espacios de luz» que apoyarán al posterior grabado. El calado puede ser de diferentes tipos: calado a mano, calado con troquel y calado con la técnica del pirograbado. Este trabajo lo realiza el calador, varilla tras varilla, con una caladora, máquina creada expresamente para esta tarea. Las antiguas caladoras eran de madera, provistas de un pedal que accionaba el dispositivo de la sierra para moldurar las varillas. En la actualidad las caladoras son metálicas con motor eléctrico, pero el calado todavía depende de las hábiles manos del calador.

Grabado del varillaje. También se denomina burilado. Es el cortado mediante un buril de torno y gubias de mano que dibuja en relieve el adorno de las varillas. Requiere la máxima concentración porque se trabaja en escasos milímetros cuadrados.

Adorno del varillaje. Ornamentación de la fuente del varillaje con policromías y dorados, y otros elementos de adorno que realzan el calado y el grabado.

Maqueado (poner capas). Se usan barnices especiales (sisas) sobre los cuales se adhieren a las varillas finísimas láminas de pan de oro o plata, a la vez que se quita con un suave pincel de pluma todo el sobrante.

El clavillo. En el abanico plegable se sujeta el varillaje a un eje rotatorio, que es el clavillo. De hierro acerado o latón, el clavillo puede quedar a la vista o remacharse. En el primer caso suele rodearse de una virola plana que se enroscaba y hacía tope. El clavillo también puede rematarse con dos cabezas de plata, cobre o carey atornilladas a las rosetas o remaches. Estos se chafaban en forma de lenteja, o se encapsulaban para contener en algunos casos cabujones de piedras preciosas y vidrio de colores, engastados o ensartados. Estos materiales brillantes, además de reforzar el clavillo, son un adorno complementario de joyería. Otras tareas relacionadas con el varillaje las realiza el barnizador (pintor de fondos especializado en barnizar los varillajes) y el pulidor (pule los varillajes que no van pintados).

d.2. El país del abanico

El país está formado por una lámina fina y delgada recortada en forma de semicírculo. La batista de algodón, la seda, el tul y el encaje son los materiales más usados. Se empieza por cortar el trozo de tela y aprestarla para poder plegarla más tarde.

Pintado del país. El pintor o pintora de abanicos dibuja sobre la tela el tema completo a pintar por medio del clisé (perforado con pequeños agujeros sobre papel por donde se cuele el carboncillo en polvo y marca los dibujos). A continuación, se fondean con colores todas las zonas de la tela y se procede a modelar mediante colores los personajes y objetos que componen la escena. El pintado de los países se puede realizar antes de montarlos sobre las guías del varillaje, pero en este caso se exige un alto grado de precisión para que los rostros y las partes más llamativas de una figura nunca coincidan con el pliegue. El proceso del pintado del país es el siguiente. Las técnicas de pintado a mano pueden ser al temple y sobre todo a la aguada o *gouache*, a veces con toques de acuarela. El *gouache* difiere de la acuarela en que es más bien opaco y consistente. La decoración pictórica corre a cargo del artista pintor, que trabaja las escenas y figuras del país e incluso los márgenes laterales con ramos

subtilment treballats. Cada artista aplica diferents mans de pintura en les quals progressivament va obtenint l'efecte desitjat. En cada passada la tonalitat de base podia matisar-se, mesclar-se, cobrir-se parcialment i perfeccionar-se. Al final del procés es fan els detalls menuts amb pinzellades de miniatura, pintats i daurats. A més dels palmitos pintats a mà n'hi ha impresos, que permeten tirades nombroses i de fàcil execució. Els palmitos impresos van tindre el seu origen a Anglaterra, i prompte es van exportar a França, Espanya i Amèrica. En l'actualitat Aldaia compta amb una empresa, Gráficas Simar, especialitzada en la impressió de palmitos.

Pel que fa als tipus de palmito segons la decoració del país, predominen els palmitos de figura (palmitos que presenten una o diverses persones en el país), palmito de flor (decorat amb flors) i el palmito d'ocells (decorat amb diferents tipus d'aus). Quant a les tècniques de pintura, destaquen l'oli, l'aquarel·la i el *gouache*, entre altres. Quan la pintura és sobre el varetatge de baralla de fusta, pot fer-se amb la tècnica del decapatge (pintura de fons molt subtil en la qual s'aprecia el material de la fusta), el marbrejat (tècnica que pretén imitar la textura del material del marbre mitjançant la pintura), el gotejat o filet (fina línia que se situa en la part superior del país i que cobreix les vores del palmito).

Entelat o plegat del país. Una vegada acabada la pintura es passa a fer l'entelat marcant primer en un motle de cartó els plecs corresponents al varetatge. Després de plegar-lo es talla pels seus extrems i s'apega sobre les guies i les pales unint amb un fi rivet la tela sobre el varetatge (o les dues teles si el país és de doble cara). Es denomina plegat o entelat del país el procés d'adaptació del país al varetatge a les mans de l'enteladora, ja que històricament han sigut les dones les que s'han dedicat a aquesta tasca. Les enteladores d'Aldaia prefereixen plegar el país inserint-lo entre dos patrons plegats de cartó, que imprimeixen els plecs. Els dits de l'enteladora marquen i recullen els plecs en forma d'acordió, i demostren amb això una gran habilitat manual.

Acabats amb orles i flors o amb randa. Alguns palmitos porten orles i randes. Aquesta tasca es fa després de l'entelat. Les orles i flors les posa un pintor o pintora especialista en aquesta matèria. La randa requereix un procés diferent, ja que es tracta d'anar cosint i brodat xicotets motius de randa sobre un tul que sol ser de lli o cotó. Aquests treballs el fan les randaires, treball també realitzat per dones històricament. Als palmitos de randa també se'ls dona un acabat amb lluentons cosits un a un sobre el país.

Muntatge final amb clau. Consisteix a posar un clauet o passador amb una anella metàl·lica, que subjecta el varetatge ja amb el país entelat. Finalment supervisa el treball el mestre palmiter, tot per a comprovar el seu òptim acabat.

d.3. Materials i tècniques MATERIALES DEL VARETATGE

Els materials més representatius són les fustes nobles tropicals i de fruiters, nacres, plomes, carei de tortuga, marfil, banya, or, os de vedella, plata, bronze i plàstic. En l'actualitat no s'empren el marfil i el carei. Segons l'espècie d'arbre triat varia la fragilitat i la tonalitat del varetatge, tot i que la fusta pot anar també pintada, envernissada o daurada. La fusta de perera era la més coneguda, però també se n'empraven d'altres d'ultramar com el sàndal, el palo santo o el banús. Els varetatges de fusta, nacre i os són els més habituals entre els palmiters d'Aldaia. En els segles XVII i XVIII, els materials més utilitzats en la fabricació de varetatges de luxe van ser el marfil i el nacre. Els segueixen a distància el carei, la petxina, l'asta rossa, la mica i les fustes nobles envernissades.

El nacre. El nacre és la capa interior de les tres que contenen les petxines dels mol·luscos, especialment l'ostra mareperla. Es compon de fines làmines paral·leles que, una vegada seccionades, tenen la propietat de refractar la llum en efectes irisats. El nacre té diferents procedències i espècies repartides per totes les mars, principalment al Carib, en les costes asiàtiques de l'Índia, el Japó, la Xina i Filipines, i en l'africana de Madagascar. Entre els principals protagonistes es troben les següents varietats: nacre mareperla blanc, mareperla Tahití, *goldfish*, *green avalone* i *bourgeau*. És el material més difícil de treballar i el més agraït

florales sutilmente trabajados. Cada artista aplica diferentes manos de pintura en las que progresivamente va obteniendo el efecto deseado. En cada pasada la tonalidad de base podía matizarse, mezclarse, cubrirse parcialmente y perfeccionarse. Al final del proceso se hacen los detalles pequeños con pinceladas de miniatura, pintados y dorados. Además de los abanicos pintados a mano, los hay impresos, que permiten tiradas numerosas y de fácil ejecución. Los abanicos impresos tuvieron su origen en Inglaterra, y pronto se exportaron a Francia, España y América. En la actualidad, Aldaia cuenta con una empresa, Gráficas Simar, especializada en la impresión de abanicos.

En cuanto a los tipos de abanico según la decoración del país, predominan los abanicos de figura (abanicos que presentan una o varias personas en el país), el abanico de flor (decorado con flores) y el abanico de pájaros (decorado con diferentes tipos de aves). En lo que respecta a las técnicas de pintura, destacan el óleo, la acuarela y el *gouache*, entre otras. Cuando la pintura es sobre el varillaje de baraja de madera, puede hacerse con la técnica del decapado (pintura de fondo muy sutil en la que se aprecia el material de la madera), el marmoleado (técnica que pretende imitar la textura del material del mármol mediante la pintura) o el goteado o filete (fina línea que se sitúa en la parte superior del país y que cubre los bordes del abanico).

Entelado o plegado del país. Una vez acabada la pintura se pasa a realizar el entelado, marcando primero en un molde de cartón los pliegues correspondientes al varillaje. Después de plegarlo, se corta por sus extremos y se pega sobre las guías y las palas uniendo con un fino ribete la tela sobre el varillaje (o las dos telas si el país es de doble cara). Se denomina plegado o entelado del país al proceso de adaptación del país al varillaje a manos de la enteladora, puesto que históricamente han sido las mujeres las que se han dedicado a esta tarea. Las enteladoras de Aldaia prefieren plegar el país insertándolo entre dos patronos plegados de cartón, que imprimen los pliegues. Los dedos de la enteladora marcan y recogen los pliegues a modo de acordeón, demostrando con ello una gran habilidad manual.

Acabados con orlas y flores o con encaje. Algunos abanicos llevan orlas y encaje. Esta tarea se hace después del entelado. Las orlas y flores las pone un pintor o pintora especialista en esta materia. El encaje requiere de un proceso diferente, puesto que se trata de ir cosiendo y bordando pequeños motivos de encaje sobre un tul que suele ser de lino o algodón. Estos trabajos los hacen las encajeras de bolillos, trabajo también realizado por mujeres históricamente. A los abanicos de encaje también se les da un acabado con lentejuelas cosidas una a una sobre el país.

Montaje final con clavo. Consiste en poner un clavillo o pasador con una anilla metálica, que sujeta el varillaje ya con el país entelado. Finalmente se supervisa el trabajo por el maestro abaniquero, todo para comprobar su óptimo acabat.

d.3. Materiales y técnicas MATERIALES DEL VARILLAJE

Los materiales más representativos son las maderas nobles tropicales y frutales, nácares, plumas, carey de tortuga, marfil, cuerno, oro, hueso de ternera, plata, bronce y plástico. En la actualidad no se emplean el marfil ni el carey. Según la especie de árbol elegido varía la fragilidad y la tonalidad del varillaje, a pesar de que la madera puede ir también pintada, barnizada o dorada. La madera de peral era la más conocida, pero también se empleaban otras de ultramar como el sàndalo, el palo santo o el ébano. Los varillajes de madera, nácar y hueso son los más habituales entre los abaniqueros de Aldaia. En los siglos XVII y XVIII, los materiales más utilizados en la fabricación de varillajes de lujo fueron el marfil y el nácar. Les siguen en la distancia el carey, la concha, el asta rubia, la mica y las maderas nobles barnizadas.

El nácar. El nácar es la capa interior de las tres que contienen las conchas de los moluscos, especialmente la ostra madreperla. Se compone de finas láminas paralelas que, una vez seccionadas, tienen la propiedad de refractar la luz en efectos irisados. El nácar tiene diferentes procedencias y especies repartidas por todos los mares, principalmente en el Caribe, en las costas asiáticas de India, Japón, China y las Filipinas, y en la africana de Madagascar. Entre los principales protagonistas se encuentran las siguientes variedades: nácar madreperla blanco, madreperla Tahití, *goldfish*, *green avalone* y *bourgeau*. Es el material

en el seu acabat per les seues lluentors i colors naturals. Els artesans del varetatge europeus van començar a emprar el nacre en el s. XVII i primer terç del s. XVIII, en unes plaquetes senzilles clavetejades sobre bases de carei, ivori o fusta. Entre 1740 i 1760 van aconseguir el seu major grau d'autonomia, mestratge tècnic i artístic, decaient la seua producció fins a desaparèixer per complet en finalitzar el segle (Valverde, 2010:47-48).

Per a obtenir el varetatge de nacre, cal extraure el material de centenars de petxines. Els fragments de nacre es tallen, s'uneixen a bisell, s'encolen, empalmen fins a formar varetes i poleixen de nou per a donar la sensació de continuïtat. La mareperla blanca és el nacre més utilitzat en els palmitos des del s. XVII, per la seua facilitat de treball i la seua major aptitud per a la decoració. Les varietats conegudes com el *bourgeau* i el *goldfish* procedien de les mars del Japó i es distingien pel reflex de tonalitats malves o rosades brillants. En tots els casos és molt important seleccionar les diferents porcions d'acord amb la direcció de les vetes de refracció.

En ser un material fràgil i trencadís, es posava una especial cura en l'elaboració dels motius ornamentals del varetatge. Per a facilitar el treball, a la regió de l'Oise s'ablania amb àcid sulfúric diluït. Els varetatges de nacre, igual que en la resta de materials, es tallen, pinten i calen. En el procés d'elaboració cal tindre molta cura a no perforar-los massa per a evitar que s'exfolien. En la font es deixen a més zones en reserva on es tallen o pinten motius figurats.

Carei. S'extreia de les petxines de les tortugues marines, a partir de les tretze plaques de les quals estan compostes, bullint-les i unint-les en cas de necessitar més gruix, com és el cas de les barnilles mestres. El carei pot adoptar tonalitats més o menys fosques i translúcides segons l'espècie de tortuga. Oscil·len des de l'encaramel·lat pàl·lid de les tortugues verdes fins al monocrom fosc de les de cap de llenyataire, passant pel to ambarí clapejat de les tortugues de bec de falcó. Fins a ja entrar el s. XIX no va ser molt freqüent trobar palmitos de carei, ja que, a diferència del nacre o ivori, era un producte dur i difícil de treballar, i corria el risc de trencar-se si no era degudament tractat (Valverde, 2010: 48-49).

Ivori o marfil. El marfil d'elefant africà és blanc, encara que esgrogeeix i té vetes, a diferència de l'asiàtic (blanc i uniforme), que permet un bon tallat. L'ivori va ser el material exòtic predilecte, el més fàcil de treballar i el millor conegut a Europa des de l'Edat Mitjana. Es tallava en sentit longitudinal, sotmetent-se a un procés d'assecat que li proporcionava la tonalitat blanquinosa característica. Una vegada escalabornat, humitejat i serrat en làmines de perfil variable, l'ivori es tallava, gravava, calava i/o pintava. Els anglesos, a més, el submergien en substàncies químiques abrasives amb la finalitat d'augmentar la maleabilitat i lleugeresa de pes. Amb l'ajuda de cisells, burins i raspes podia rebaixar-se formant perfils sinuosos, alguns tallats com miniatures. Finalment es polia i envernissava en un acabat sedós, que servia de protecció per a evitar que es clavillara. Els principals centres manufacturadors es van localitzar a França, Anglaterra i Itàlia. A França, la regió de Dieppe va aconseguir fama europea per la talla de l'ivori, que arribava en carregaments marins procedent d'Àfrica. Va intentar emular la tradicional eborària italiana, encara que des de 1750 va ser superada en virtuosisme pels tallers anglesos, els calats de fina gelosia dels quals es compten entre els més exquisits del món (Valverde, 2010: 44-47).

L'os. És semblant al marfil en el seu aspecte. Hi ha molta diferència entre l'os actual i l'antic, a causa de la millor alimentació dels animals de llavors. És un material porós, a diferència del marfil. En l'actualitat s'empra l'os de vedella.

L'asta. Procedeix principalment de les banyes de bou i de cérvol. Les fustes nobles. Les més emprades són el palo santo (arbre tropical procedent de l'Índia i Sud-amèrica), el banús (procedeix del continent africà, principalment de Madagascar), arbres fruiters com la perera, plàtan europeu, nesples. Els fruiters són fustes blanques que permeten el tall amb guillotina i vapor, fàcils de treballar, encara que es corben més a diferència de les fustes nobles. La mica. És l'equivalent mineral del nacre. Pertany a la família dels silicats i es troba en la naturalesa en forma de vetes rocoses de gran duresa. Per la seua component alcalina

más difícil de trabajar y el más agradecido en su acabado por sus brillos y colores naturales. Los artesanos del varillaje europeos empezaron a emplear el nácar en el s. XVII y el primer tercio del s. XVIII, en unas plaquetas sencillas claveteadas sobre bases de carey, marfil o madera. Entre 1740 y 1760 consiguieron su mayor grado de autonomía, maestría técnica y artística, decayendo su producción hasta desaparecer por completo al finalizar el siglo (Valverde, 2010:47-48).

Para obtener el varillaje de nácar, hay que extraer el material de centenares de conchas. Los fragmentos de nácar se cortan, se unen a bisel, se encolan, se empalman hasta formar varillas y se pulen de nuevo para dar la sensación de continuidad. La madreperla blanca es el nácar más utilizado en los abanicos desde el s. XVII, por su facilidad de trabajo y su mayor aptitud para la decoración. Las variedades conocidas como el *bourgeau* y el *goldfish* procedían de los mares de Japón y se distinguían por el reflejo de tonalidades malvas o rosadas brillantes. En todos los casos es muy importante seleccionar las diferentes porciones de acuerdo con la dirección de las vetas de refracción.

Al ser un material frágil y quebradizo, se ponía un especial esmero en la elaboración de los motivos ornamentales del varillaje. Para facilitar el trabajo, en la región del Oise se ablandaba con ácido sulfúrico diluido. Los varillajes de nácar, igual que en el resto de materiales, se cortan, pintan y calan. En el proceso de elaboración hay que tener mucho cuidado en no perforarlos demasiado para evitar que se exfolien. En la fuente se dejan además zonas en reserva donde se cortan o pintan motivos figurados.

Carey. Se extraía de las conchas de las tortugas marinas, a partir de las trece placas de las que están compuestas, hirviéndolas y uniéndolas en caso de necesitar más grosor, como es el caso de las caberas. El carey puede adoptar tonalidades más o menos oscuras y translúcidas según la especie de tortuga. Oscilan desde el acaramelado pálido de las tortugas verdes hasta el monocromo oscuro de las de cabeza de leñador, pasando por el tono ambarino moteado de las tortugas de pico de halcón. Hasta ya entrado el s. XIX no fue muy frecuente encontrar abanicos de carey, puesto que, a diferencia del nácar o marfil, era un producto duro y difícil de trabajar, y corria el riesgo de romperse si no era debidamente tratado (Valverde, 2010: 48-49).

Marfil. El marfil de elefante africano es blanco, aunque amarillea y tiene vetas, a diferencia del asiático (blanco y uniforme) que permite un buen cortado. El marfil fue el material exótico predilecto, el más fácil de trabajar y el mejor conocido en Europa desde la Edad Media. Se cortaba en sentido longitudinal y se sometía a un proceso de secado que le proporcionaba la tonalidad blanquecina característica. Una vez desbastado, humedecido y serrado en láminas de perfil variable, el marfil se cortaba, grababa, calaba y/o pintaba. Los ingleses, además, lo sumergían en sustancias químicas abrasivas con el fin de aumentar la maleabilidad y la ligereza de peso. Con la ayuda de cinceles, buriles y escofinas podía rebajarse formando perfiles sinuosos, algunos tallados como miniaturas. Finalmente se pulía y barnizaba en un acabado sedoso, que servía de protección para evitar que se agrietara. Los principales centros manufactureros se localizaron en Francia, Inglaterra e Italia. En Francia, la región de Dieppe consiguió fama europea por la talla del marfil, que llegaba en cargamentos marinos procedentes de África. Intentó emular la tradicional eboraria italiana, aunque desde 1750 fue superada en virtuosismo por los talleres ingleses, cuyos calados de fina celosía se cuentan entre los más exquisitos del mundo (Valverde, 2010: 44-47).

El hueso. Es parecido al marfil en su aspecto. Hay mucha diferencia entre el hueso actual y el antiguo, debido a la mejor alimentación de los animales de entonces. Es un material poroso, a diferencia del marfil. En la actualidad se emplea el hueso de ternera.

El asta. Procede principalmente de los cuernos de buey y de ciervo. Las maderas nobles. Las más empleadas son el palo santo (árbol tropical procedente de India y Sudamérica), el ébano (procede del continente africano, principalmente de Madagascar), árboles frutales como el peral, el plátano europeo o el níspero. Las frutales son maderas blandas que permiten el corte con guillotina y vapor, fáciles de trabajar, aunque se curvan más a diferencia de las maderas nobles. La mica. Es el equivalente mineral del nácar. Pertenece a la familia de los silicatos y se encuentra en la naturaleza en forma de vetas rocósas de gran dureza. Por

pot exfoliar-se en fulles primes de tonalitat translúcida i llustre nacrat. S'importava sobretot de l'Índia i Sud-amèrica. En el s. XVII i principis del XVIII va tindre una especial acollida el palmito amb país de mica, realitzat a la Xina per a l'exportació. Es compon de diverses làmines primes quasi transparents que, o bé quedaven com a finestres lliures de decoració, o bé es pintaven amb escenes xineses o al·lusions occidentals (Valverde, 2010: 51).

El plàstic. Amb l'arribada de la Revolució Industrial s'incorporen nous materials al palmito, com el plàstic, que afavoreixen la fabricació massiva. La nacarina i el plàstic s'incorporen a mitjan segle XX.

MATERIALS DEL PAÍS

Com hem explicat, el país del palmito allotja una escena pintada. Les composicions pictòriques estan fetes per a ser contemplades tant de manera estàtica com en moviment. En obrir-se davant els nostres ulls pretén sorprendre'ns pels seus efectes de vistositat, luxe i colorit. El país es forma sempre amb dos làmines diferents en cada cara. L'anvers rep un tractament més elaborat, mentre que el revers pot deixar-se en blanc o bé s'emplena amb motius vegetals o s'incorpora una xicoteta escena en el centre. Per influència de Gran Bretanya, es va expandir el palmito de país simple o muntat a l'anglesa, l'única làmina del qual deixava visibles les guies en el revers. Els països de palmito van evolucionar en relació amb el varetatge i les modes de cada època. Al llarg dels segles XVIII, XIX i XX van ser el suport d'escenes historiades, tant de temes mitològics grecoromans com de motius costumistes presos de la vida domèstica burgesa. I fins i tot escenes galants romàntiques, actes socials, motius florals, escenes típiques regionals i un llarg etcètera de temes de la finalitat dels quals era –i continua sent– recrear els aspectes plaents de la vida. També, en períodes d'agitació social, van ser habituals els palmitos de signe polític que van servir de propaganda. Els materials del país del palmito estan associats al tipus de la manufactura. El país no sols està elaborat amb teles com la seda o el cotó, s'utilitzen també altres materials característics com les plomes, la cabritilla, el paper, el cuir, la vitel·la.

Suports tèxtils. A més de ser pintats, la tela posseeix l'avantatge de poder rebre brodats, garlandes i lluentons. Amb l'ajuda d'un bastidor i una agulla es broden els motius en puntades finíssimes. El fil reforça les línies del dibuix, que s'emplena amb pintura amb representacions florals, fanfàrries musicals i escenes amoroses. Sobre la tela també s'utilitzen els lluentons, que es fabriquen amb fines fulles de metall daurat, platejat o acolorit. La làmina base del lluentó és xafada fins a convertir-se en una fulla prima, s'encunya i a vegades es forada, quan aquesta va cosida a la tela del país. El país del palmito també permet la randa, és a dir, el teixit format per fils de seda, cotó, lli o fils metàl·lics, torçuts o trenats. La randa es pot realitzar a mà i s'utilitza principalment com a adorn o aplicat sobre altres teles. L'aplicació de la randa als palmitos va associada a la moda de vestir de la dona, per ser el palmito històricament un complement de l'abillament femení. En els segles XVI i XVII els rics adreços de randa en colls i punys van tindre el seu equivalent en palmitos de randa a l'agulla, d'inspiració italiana o flamenca. En el s. XVIII la randa passa a tindre un paper més discret en el vestit, i decau també el seu ús en el palmito. A la fi del s. XIX va tornar a ressorgir com a material per als palmitos de cerimònia, predominant els treballs de randa de les ciutats belgues de Brussel·les, Bruges i de la francesa de Chantilly (Valverde, 2010: 63).

Batista de cotó. El més emprat hui és la batista de cotó. El de primera qualitat i el de segona es diferencien en el fet que la primera està molt planxada i aprestada, però la qualitat és la mateixa.

Sedes. Els països de seda pintada es van posar de moda en la cort francesa de Lluís XVI i Maria Antonieta, i prompte es van estendre per tot Europa. El suport és un teixit de ras o tafetà de seda de color crema o os, que s'emmidonava lleugerament per a sotmetre's a la torsió del plegat. Durant diversos dies, el llençol es comprimia plegat en un ambient humit, sobre un patró de cartó també plegat (Valverde, 2010: 60). Destacarem que a Aldaia i altres poblacions es criaven cucs

su componente alcalino puede exfoliarse en hojas delgadas de tonalidad translúcida y lustre nacrado. Se importaba sobre todo de India y Sudamérica. En el s. XVII y principios del XVIII tuvo una especial acogida el abanico con país de mica, realizado en China para la exportación. Se compone de varias láminas delgadas casi transparentes que, o bien quedaban como ventanas libres de decoración, o bien se pintaban con escenas chinas o alusiones occidentales (Valverde, 2010: 51).

El plástico. Con la llegada de la Revolución Industrial se incorporan nuevos materiales al abanico, como el plástico, que favorecen la fabricación masiva. La nacarina y el plástico se incorporan a mediados del siglo XX.

MATERIALES DEL PAÍS

Como hemos explicado, el país del abanico aloja una escena pintada. Las composiciones pictóricas están hechas para ser contempladas, tanto de manera estática como en movimiento. Al abrirse ante nuestros ojos pretende sorprendernos por sus efectos de vistositad, lujo y colorido. El país se forma siempre con dos láminas diferentes en cada cara. El anverso recibe un tratamiento más elaborado, mientras que el reverso puede dejarse en blanco o bien se rellena con motivos vegetales o se incorpora una pequeña escena en el centro. Por influencia de Gran Bretaña, se expandió el abanico de país simple o montado a la inglesa, cuya única lámina dejaba visibles las guías en el reverso. Los países de abanico evolucionaron en relación con el varillaje y las modas de cada época. A lo largo de los siglos XVIII, XIX y XX, fueron el apoyo de escenas historiadas, tanto de temas mitológicos grecorromanos como motivos costumbristas tomados de la vida doméstica burgesa. E incluso escenas galantes románticas, actos sociales, motivos florales, escenas típicas regionales y un largo etcétera de temas cuya finalidad era –y continúa siendo– recrear los aspectos placenteros de la vida. También, en periodos de agitación social, fueron habituales los abanicos de signo político que sirvieron de propaganda. Los materiales del país de abanico están asociados al tipo de la manufactura. El país no solo está elaborado con telas como la seda o el algodón, se utilizan también otros materiales característicos como las plumas, la cabritilla, el papel, el cuero o la vitela.

Soportes textiles. Además de ser pintada, la tela posee la ventaja de poder recibir bordados, guirnaldas y lentejuelas. Con la ayuda de un bastidor y una aguja se bordan los motivos en puntadas finísimas. El hilo refuerza las líneas del dibujo, que se rellena con pintura con representaciones florales, fanfarrias musicales y escenas amorosas. Sobre la tela también se utilizan las lentejuelas, que se fabrican con finas hojas de metal dorado, plateado o colorido. La lámina base de la lentejuela se aplasta hasta que se convierte en una hoja delgada, se acuña y a veces se perfora, cuando esta va cosida a la tela del país. El país del abanico también permite el encaje, es decir, el tejido formado por hilos de seda, algodón, lino o hilos metálicos, torcidos o trenzados. El encaje se puede realizar a mano y se utiliza principalmente como adorno o aplicado sobre otras telas. La aplicación del encaje en los abanicos va asociada a la moda de vestir de la mujer, al ser el abanico históricamente un complemento del atuendo femenino. En los siglos XVI y XVII los ricos aderezos de encaje en cuellos y puños tuvieron su equivalente en abanicos de encaje a la aguja, de inspiración italiana o flamenca. En el s. XVIII el encaje pasa a tener un papel más discreto en el traje, y decae también su uso en el abanico. A finales del s. XIX volvió a resurgir como material para los abanicos de ceremonia, predominando los trabajos de encaje de las ciudades belgas de Bruselas, Brujas y de la francesa de Chantilly (Valverde, 2010: 63).

Batista de algodón. Lo más empleado hoy es la batista de algodón. De primera calidad y de segunda, se diferencian en que la primera está muy planchada y aprestada, pero la calidad es la misma.

Sedas. Los países de seda pintada se pusieron de moda en la corte francesa de Luis XVI y María Antonieta, y pronto se extendieron por toda Europa. El soporte es un tejido de raso o tafetán de seda de color crema o hueso, que se almidonaba ligeramente para someterse a la torsión del plegado. Durante varios días, la sábana se comprimia plegada en un ambiente húmedo, sobre un patrón de cartón también plegado (Valverde, 2010: 60). Destacaremos que en Aldaia y otras poblacio-

de seda per a després portar els capells a l'Art Major de la Seda i elaborar el teixit.

Plomes. Generalment procedeixen de l'estruç, encara que se n'han emprat moltes al llarg de la història. A la Xina es tintaven.

Pells. La pell d'animals joves és el material preferit dels països de qualitat del s. XVIII. Reunia les qualitats perfectes de finor, flexibilitat, resistència i aptitud per a ser pintat. Les pells fines més comunes són la de cabritilla i la vitel·la. La primera procedeix del cabrit nonat que se sacrificava abans de nàixer. La pell de vitel·la s'extrau d'un jòneç nou-nat i mostra una textura lleugerament rugosa. Abans de pintar la seua superfície, les pells es netegen i preparen prèviament amb una capa de calç i després reben una preparació amb cola que afavoreix l'adherència dels pigments. Les pells de cabritilla i vitel·la són molt freqüents en els tres primers quarts del segle XVIII. El seu ús decau fins a finals del s. XIX. Els motius d'aquest declivi van ser la carestia d'aquest material i la mecanització del procés productiu (Valverde, 2010: 59).

Paper. Els palmitos amb estampes impreses de menor cost s'elaboraven amb països de paper. S'utilitzaven dues tècniques de gravat: el *goufree* i l'*ayour*. Els acabats setinats i granulats són menys freqüents en la decoració de palmitos.

d.4. Restauració de palmitos antics

Aldaia també cultiva la restauració de palmitos antics. La restauració artística consisteix a recuperar un palmito desbaratat, procurant que la zona treballada imite la resta de la peça i que no es note la labor realitzada, de manera que com millor és el treball menys es percep el restaurat. A diferència de la reparació (quasi desapareguda hui dia a causa del consumisme), és aconseguir que un objecte torne a tindre tan sols la funció per a la qual va ser creat, prevalent el pràctic a l'estètic. També hi ha una restauració més científica que deixa ben palesa la zona treballada. La necessitat de restaurar un palmito pot començar en el mateix moment de la seua fabricació, perquè sol succeir que tractant-se de treballs tan delicats hi haja trencaments accidentals.

L'empresa més especialitzada en la restauració de palmitos antics és Abanicos Blay Villa, que a més és l'única d'Europa que fa palmitos de nacre utilitzant tècniques artesanals antigues, les quals van aprendre de les tècniques artesanals d'experts francesos. Els germans Blay Villa formen un equip amb molts anys d'experiència en aquest camp de l'artesanía i treballen per a nombrosos antiquaris, col·leccionistes particulars i museus d'Europa. La seua capacitat artesanal de fer palmitos nous (estan especialitzats en palmitos de nacre, os i fustes nobles) és el que els ha permés també fer treballs de tan gran perfecció en restauració, i aquesta és, a més, essencial en el manteniment de qualsevol col·lecció d'antiguitats. El seu mètode és treballar de la mateixa manera i amb els mateixos materials d'antany que ho feien els antics artesans.

e) DESENVOLUPAMENT I SEQÜÈNCIA TEMPORAL

L'activitat de la producció dels palmitos està oberta tot l'any.

f) ORGANITZACIÓ / DEDICACIÓ / FINANÇAMENT

f.1. Organització del sector palmiter: estatuts de 3 de juliol de 2020

El sector palmiter aldaier històricament s'ha integrat en l'anomenat Gremi de Mestres Palmiters de València, associació que aglutina empresaris palmiters de la Comunitat Valenciana. Si bé el Gremi va nàixer a la ciutat de València –durant el segle XIX ja tenim notícies del funcionament d'una associació empresarial de palmiters (Rodrigo Zarzosa, 2000)–, en l'actualitat la seu de l'associació està ubicada al carrer de Serra Perenxisa, 6, d'Aldaia, per tindre aquest municipi el nombre més gran d'empreses. I més encara, el nom actual que adopta aquesta associació en els nous estatuts és el Gremi de Mestres Palmiters (sense València). En l'actualitat el gremi aglutina 24 empreses palmiteres de les 36 existents al territori valencià. Val a dir que els palmiters no agremiats col·laboren en activitats conjuntes proposades pel Gremi. Per a la celebració de les assemblees, el gremi es reuneix a la Casa de la Música d'Aldaia, cedida per l'Ajuntament per a l'ocasió. Els últims estatuts

nes se criaban gusanos de seda para después llevar los capullos al Arte Mayor de la Seda y elaborar el tejido.

Plumas. Generalmente proceden del avestruz, aunque se han empleado muchas a lo largo de la historia. En China se tintaban.

Pieles. La piel de animales jóvenes es el material preferido de los países de calidad del s. XVIII. Reunía las calidades perfectas de finura, flexibilidad, resistencia y aptitud para ser pintada. Las pieles finas más comunes son la de cabritilla y la vitela. La primera procede del cabrito nonato que se sacrificaba antes de nacer. La piel de vitela se extrae de un novillo nonato y muestra una textura ligeramente rugosa. Antes de pintar su superficie, las pieles se limpian y preparan previamente con una capa de cal y después reciben una preparación con cola que favorece la adherencia de los pigmentos. Las pieles de cabritilla y vitela son muy frecuentes en los tres primeros cuartos del siglo XVIII. Su uso decae hasta finales del s. XIX. Los motivos de este declive fueron la carestía de este material y la mecanización del proceso productivo (Valverde, 2010: 59).

Papel. Los abanicos con estampas impresas de menor coste se elaboraban con países de papel. Se utilizaban dos técnicas de grabado: el *goufree* y el *ayour*. Los acabados satinados y granulados son menos frecuentes en la decoración de abanicos.

d.4. Restauración de abanicos antiguos

Aldaia también cultiva la restauración de abanicos antiguos. La restauración artística consiste en recuperar un abanico estropeado, procurando que la zona trabajada imite al resto de la pieza y que no se note la labor realizada, de forma que cuanto mejor es el trabajo menos se percibe el restaurado. A diferencia de la reparación (casi desaparecida hoy en día a causa del consumismo), es conseguir que un objeto vuelva a tener tan solo la función para la que fue creado, prevaleciendo lo práctico a lo estético. También hay una restauración más científica que deja bien patente la zona trabajada. La necesidad de restaurar un abanico puede empezar en el mismo momento de su fabricación, porque suele suceder que, al tratarse de trabajos tan delicados, haya roturas accidentales.

La empresa más especializada en la restauración de abanicos antiguos es Abanicos Blay Villa, que además es la única de Europa que hace abanicos de nácar utilizando técnicas artesanales antiguas aprendidas de expertos franceses. Los hermanos Blay Villa forman un equipo con muchos años de experiencia en este campo de la artesanía y trabajan para numerosos anticuarios, coleccionistas particulares y museos de Europa. Su capacidad artesanal de hacer abanicos nuevos (están especializados en abanicos de nácar, hueso y maderas nobles) es lo que les ha permitido también hacer trabajos de tan grande perfección en restauración, siendo esta, además, esencial en el mantenimiento de cualquier colección de antigüedades. Su método es trabajar del mismo modo y con los mismos materiales de antaño con los que lo hacían los antiguos artesanos.

e) DESARROLLO Y SECUENCIA TEMPORAL

La actividad de la producción de los abanicos está abierta todo el año.

f) ORGANIZACIÓN/DEDICACIÓN/FINANCIACIÓN

f.1. Organización del sector abaniquero: estatutos de 3 de julio de 2020

El sector abaniquero aldayero históricamente se ha integrado en el llamado Gremio de Maestros Abaniqueros de València, asociación que aglutina a empresarios abaniqueros de la Comunitat Valenciana. Aunque el Gremio nació en la ciudad de València –durante el siglo XIX ya tenemos noticias del funcionamiento de una asociación empresarial de abaniqueros (Rodrigo Zarzosa, 2000)–, en la actualidad, la sede de la asociación está ubicada en la calle Serra Perenxisa, 6, de Aldaia, por tener este municipio el mayor número de empresas. Y más todavía, el nombre actual que adopta esta asociación en los nuevos estatutos es Gremio de Maestros Abaniqueros (sin València). En la actualidad el Gremio aglutina 24 empresas abaniqueras de las 36 existentes en el territorio valenciano. Cabe decir que los abaniqueros no agremiados colaboran en actividades conjuntas propuestas por el Gremio. Para la celebración de las asambleas, el Gremio se reúne en la Casa de la Música de Aldaia,

coneguts del Gremi de Palmeters daten dels anys 1956 i 1978. En el moment present el gremi està en procés de renovació i actualització dels seus estatuts. L'assemblea general del Gremi, celebrada en data 3 de juliol de 2020, va aprovar un projecte de nous estatuts adaptats a la Llei orgànica 1/2002, de 22 de març, reguladora del dret d'associació i a la Llei 14/2008, de 18 de novembre, d'associacions de la Comunitat Valenciana, i a l'empara del que es disposa en l'article 22 de la Constitució. Aquest projecte està en fase de tramitació en el Registre d'Associacions de la Generalitat Valenciana.

El model que segueix el projecte estatuari és el que segueix. El gremi té personalitat jurídica pròpia, així com autonomia econòmica i administrativa. El Gremi es constitueix com una associació sense ànim de lucre ni especulativa, i podrà, no obstant això, desenvolupar tota mena d'activitats comercials o no, en interès de la majoria dels seus membres, i establir serveis i activitats col·lectives necessàries. El Gremi realitzarà principalment les seues activitats en l'àmbit territorial nacional. Els objectius del Gremi són representar, gestionar i defensar els interessos col·lectius de les persones associades davant tota classe de persones físiques o jurídiques i autoritats públiques o privades, així com davant l'Administració i dels òrgans representatius dels treballadors i treballadores. També l'establiment de serveis propis d'interés comú per a les persones associades, l'administració dels mateixos recursos i contribuir a la unitat del sector palmer respectant sempre el principi de lliure competència.

Les finalitats del Gremi (article 4t) són les que segueixen:

1. La promoció, defensa i tutela dels interessos generals de l'artesanía palmera, en concret la dels seus artesans i artesanes, fabricadors i aquelles empreses vinculades professionalment amb el sector.
2. La dignificació de l'artesanía del palmito i de l'ofici de palmer, i el foment de la seua major productivitat i qualitat.
3. Desenvolupar l'activitat assistencial i cultural de les persones agremiades.
4. Impulsar i protegir marques pròpies, registrant-les i regulant-les enfront de l'ús fraudulent i dotant-les de valor efectiu en el mercat.

Les activitats del Gremi estan regulades en l'article 5é i són les següents:

1. Programar, coordinar i portar a la pràctica les accions necessàries per a aconseguir els fins del Gremi.
2. Impulsar la col·laboració i assistència per als seus agremiats i agremiades.
3. Col·laborar en l'estudi i solució dels problemes de la producció, transformació i comercialització, i en la proposta de quantes mesures es consideren pertinents per a la millor orientació o reestructuració d'aquest.
4. Participar, de conformitat amb les normes legals, amb entitats, corporacions i organismes de l'Administració en representació del sector.
5. Impulsar el desenvolupament de tècniques i modalitats que afavoresquen les característiques de la producció.
6. Proposar i informar l'Administració de totes aquelles mesures que es consideren oportunes en benefici de la producció i comercialització de l'artesanía.
7. Promoure i participar en fires, exposicions i mercats nacionals i internacionals de productes artesans.
8. Acreditar, a través de marques de garanties i denominacions d'origen, l'autenticitat dels treballs artesans. Analitzar i vigilar el mercat sobre la possible utilització fraudulenta de les marques propietat del Gremi, impulsar la creació d'una àrea o grup de treball que realitze informes periòdics, i utilitzar com a referència els reglaments d'ús de les marques.
9. Impulsar la promoció professional artesana, així com l'assistència cultural i socioeconòmica de les persones agremiades.
10. Establir òrgans d'assessorament i gestió en matèria econòmica i financera, comercial, laboral, assistencial i, en general, tot allò que pugua resultar d'interés per a les finalitats perseguïdes pels artesans i artesanes.
11. Vigilar i actualitzar la confecció del Cens Artesà del Gremi.
12. Promoure la divulgació i el coneixement dels treballs i temes artesans.

cedida por el Ayuntamiento para la ocasión. Los últimos estatutos conocidos del Gremio de Abaniqueros datan de los años 1956 y 1978. En la actualidad, el Gremio está en proceso de renovación y actualización de sus estatutos. La asamblea general del Gremio, celebrada en fecha 3 de julio de 2020, aprobó un proyecto de nuevos estatutos adaptados a la Ley orgánica 1/2002, de 22 de marzo, reguladora del derecho de asociación y a la Ley 14/2008, de 18 de noviembre, de asociaciones de la Comunitat Valenciana, y al amparo de lo dispuesto en el artículo 22 de la Constitución. Dicho proyecto está en fase de tramitación ante el Registro de Asociaciones de la Generalitat Valenciana.

El modelo que sigue el proyecto estatuario es el que se expone a continuación. El Gremio tiene personalidad jurídica propia, así como también autonomía económica y administrativa. El Gremio se constituye como una asociación sin ánimo de lucro ni especulativa, pudiendo, sin embargo, desarrollar todo tipo de actividades comerciales o no, en interés de la mayoría de sus miembros, y establecer los servicios y actividades colectivas necesarios. El Gremio realizará principalmente sus actividades en el ámbito territorial nacional. Los objetivos del Gremio son representar, gestionar y defender los intereses colectivos de los asociados ante toda clase de personas físicas o jurídicas y autoridades públicas o privadas, así como también ante la Administración y los órganos representativos de los trabajadores. Asimismo, el establecimiento de servicios propios de interés común para los asociados, la administración de los propios recursos y la contribución a la unidad del sector abaniquero, respetando siempre el principio de libre competencia.

Las finalidades del Gremio (art. 4.º) son las que siguen:

1. La promoció, defensa i tutela de los intereses generales de la artesanía abaniquera, en concreto la de sus artesanos, fabricantes y aquellas empresas vinculadas profesionalmente al sector.
2. La dignificación de la artesanía del abanico y del oficio de abaniquero, así como el fomento de su mayor productividad y calidad.
3. Desarrollar la actividad asistencial y cultural de los agremiados.
4. Impulsar y proteger marcas propias, registrándolas y regulándolas frente al uso fraudulento y dotándolas de valor efectivo en el mercado.

Las actividades del Gremio vienen reguladas en el artículo 5.º y son las siguientes:

1. Programar, coordinar y llevar a la práctica las acciones necesarias para conseguir los fines del Gremio.
2. Impulsar la colaboración y asistencia para sus agremiados.
3. Colaborar en el estudio y solución de los problemas de la producción, transformación y comercialización, y en la propuesta de cuantas medidas se consideren pertinentes para su mejor orientación o reestructuración.
4. Participar, de conformidad con las normas legales, con entidades, corporaciones y organismos de la Administración en representación del sector.
5. Impulsar el desarrollo de técnicas y modalidades que favorezcan las características de la producción.
6. Proponer e informar a la Administración de todas las medidas que se consideren oportunas en beneficio de la producción y comercialización de la artesanía.
7. Promover y participar en ferias, exposiciones y mercados nacionales e internacionales de productos artesanos.
8. Acreditar, a través de marcas de garantías y denominaciones de origen, la autenticidad de los trabajos artesanos. Analizar y vigilar el mercado sobre la posible utilización fraudulenta de las marcas propiedad del Gremio, impulsando la creación de un área o grupo de trabajo que realice informes periódicos y utilizando como referencia los reglamentos de uso de las marcas.
9. Impulsar la promoción profesional artesana, así como la asistencia cultural y socioeconómica de los agremiados.
10. Establecer órganos de asesoramiento y gestión en materia económica financiera, comercial, laboral, asistencial y, en general, todo aquello que pueda resultar de interés para las finalidades perseguídas por los artesanos.
11. Vigilar y actualizar la confección del Censo artesano del Gremio.
12. Promover la divulgación y el conocimiento de los trabajos y temas artesanos.

Pel que fa als deures de les persones agremiades, l'article 8é regula el següent:

- a) Compartir les finalitats del Gremi i col·laborar per a la consecució d'aquestes.
- b) Participar en l'elecció de representants i dirigents dels òrgans de Govern.
- c) Satisfereix les quotes, derrames i altres aportacions que, conforme als Estatuts i Reglaments, puguen correspondre a cada persona agremiada per al sosteniment del Gremi.
- d) Acatar i complir els acords vàlidament adoptats pels òrgans de Govern i representació del Gremi.
- e) Respectar les normes del Gremi encaminades a mantindre la qualitat i dignitat artística i tècnica dels productes artesans, impeding modifications que causen perjudici al bon nom dels oficis artesans o dels seus interessos econòmics o socials.

Són competència de l'Assemblea General, entre altres:

- a) Controlar l'activitat de la Junta Directiva i aprovar la seua gestió.
- b) Examinar i aprovar o rebutjar els pressupostos anuals d'ingressos i despeses, així com la Memòria Anual d'activitats.
- c) Establir les línies generals d'actuació que permeten al Gremi complir els seus fins.
- d) Disposar totes les mesures encaminades a garantir el funcionament democràtic del Gremi.
- e) Fixar les quotes ordinàries o extraordinàries.
- f) Triar i separar els membres de l'òrgan de representació.
- g) Adoptar els acords referents a:
 - Ratificar les altes i baixes de persones agremiades i associades col·laboradores del Gremi.

- Acordar la unió d'associacions, la integració en federacions o confederacions, la separació d'aquestes, així com la creació i participació en coordinadores o altres organitzacions específiques.

- Sol·licitud de la declaració d'utilitat pública o d'interés públic de la Comunitat Valenciana.

- Acordar la dissolució del Gremi
- Modificació dels Estatuts.
- Disposició i alienació de béns.
- Aprovar el Reglament de règim intern del Gremi.
- Qualsevol altra que no corresponga a un altre òrgan del Gremi.

El Gremi el regeix, administra i representa la Junta Directiva, formada pel mestre major o president, vicepresident, secretari, tesorero i els vocals que siguen necessaris perquè la quantitat total sume nombre imparell. La Junta Directiva dirigeix la coordinació de les comissions i grups de treball. Les àrees de treball es constituïran per acord de l'Assemblea General i tindran com a objecte el desenvolupament d'un camp d'activitat o treball determinat. Hauran de donar compte de les seues activitats periòdicament i hauran de ser aprovades per a complir un determinat objectiu i amb un termini de temps establert.

f.2. Finançament

En l'any 2020 es registraven a Aldaia 24 empreses del sector palmer. Tot i que aquestes empreses es mantenen actualment, els efectes de la pandèmia de la covid-19 ha provocat ERTA en les empreses que han minvat les plantilles de personal treballador de les empreses i ha estancat la producció i la comercialització de palmitos. Si bé el Gremi de Palmiters està motivat i actiu en la transmissió del seu treball, té pocs recursos econòmics per a desenvolupar campanyes de difusió. És per això que rep el suport del Servei de Cultura de l'Ajuntament d'Aldaia a través del MUPA mitjançant la realització de serveis com ara fires, exposicions i esdeveniments culturals on el palmito d'Aldaia és el protagonista. De fet, entre els anys 2016 i 2020 l'Ajuntament ha destinat 110.127 euros a la promoció i difusió de l'artesanía del palmito mitjançant l'organització d'exposicions, activitats culturals relacionades amb el palmito, difusió de l'artesanía del palmito en fires i esdeveniments diversos, i la modernització de les instal·lacions del museu. I per a 2021 la previsió de despesa en els pressupostos municipals és de 34.842,66 euros per a la promoció cultural i econòmica del palmito aldaier. D'aquesta quantitat, 17.842,66 euros seran destinats a la compra de palmitos amb l'objectiu de mitigar la crisi provocada per la pandèmia de la covid-19.

En cuanto a los deberes de los agremiados, el artículo 8.º regula lo siguiente:

- a) Compartir las finalidades del Gremio y colaborar para su consecución.
- b) Participar en la elección de representantes y dirigentes de los órganos de gobierno.
- c) Satisfacer las cuotas, derramas y otras aportaciones que, con arreglo a los estatutos y reglamentos, puedan corresponder a cada persona agremiada para el sostenimiento del Gremio.
- d) Acatar y cumplir los acuerdos válidamente adoptados por los órganos de gobierno y representación del Gremio.
- e) Respetar las normas del Gremio encaminadas a mantener la calidad y la dignidad artística y técnica de los productos artesanos, impidiendo modificaciones que causen perjuicio al buen nombre de los oficios artesanos o de sus intereses económicos o sociales.

Son competencia de la Asamblea General, entre otros:

- a) Controlar la actividad de la Junta Directiva y aprobar su gestión.
- b) Examinar y aprobar o rechazar los presupuestos anuales de ingresos y gastos, así como la memoria anual de actividades.
- c) Establecer las líneas generales de actuación que permiten al Gremio cumplir sus fines.
- d) Disponer de todas las medidas encaminadas a garantizar el funcionamiento democrático del Gremio.
- e) Fijar las cuotas ordinarias o extraordinarias.
- f) Elegir y separar a los miembros del órgano de representación.
- g) Adoptar los acuerdos referentes a:
 - Ratificar las altas y bajas de los agremiados y asociados colaboradores del Gremio.

- Acordar la unión de asociaciones, la integración en federaciones o confederaciones, su separación, así como la creación y participación en coordinadoras u otras organizaciones específicas.

- Sol·licitud de la declaració de utilitat pública o de interés público de la Comunitat Valenciana.

- Acordar la disolución del Gremio.
- Modificación de los estatutos.
- Disposición y alienación de bienes.
- Aprobar el Reglamento de régimen interno del Gremio.
- Cualquier otra que no corresponda a otro órgano del Gremio.

El Gremio lo rige, administra y representa la Junta Directiva, formada por el maestro mayor o presidente, vicepresidente, secretario, tesorero y los vocales que sean necesarios para que la cantidad total sume un número impar. La Junta Directiva dirige la coordinación de las comisiones y grupos de trabajo. Las áreas de trabajo se constituirán por acuerdo de la asamblea general y tendrán como objeto el desarrollo de un campo de actividad o trabajo determinado. Deberán dar cuenta de sus actividades periódicamente y deberán ser aprobadas para cumplir un determinado objetivo y con un plazo de tiempo establecido.

f.2. Financiación

En el año 2020 se registraban en Aldaia 24 empresas del sector abaniquero. A pesar de que estas empresas se mantienen en la actualidad, los efectos de la pandemia de COVID-19 han provocado algunos ERTE en las empresas, que han menguado las plantillas de trabajadores de las empresas y han estancado la producción y la comercialización de abanicos. Si bien el Gremio de Abaniqueros está motivado y activo en la transmisión de su trabajo, tiene pocos recursos económicos para desarrollar campañas de difusión. Es por ello que recibe el apoyo del Servicio de Cultura del Ayuntamiento de Aldaia a través del MUPA mediante la realización de servicios, como por ejemplo ferias, exposiciones y acontecimientos culturales en los que el abanico de Aldaia es el protagonista. De hecho, entre los años 2016 y 2020 el Ayuntamiento ha destinado 110.127 euros a la promoción y difusión de la artesanía del abanico mediante la organización de exposiciones y actividades culturales relacionadas con el abanico, difusión de la artesanía del abanico en ferias y acontecimientos varios, y la modernización de las instalaciones del Museo. Y para el 2021 la previsión de gasto en los presupuestos municipales es de 34.842,66 euros para la promoción cultural y económica del abanico aldayero. De esta cantidad, 17.842,66 euros serán destinados a la compra de abanicos con el objetivo de mitigar la crisis provocada por la pandemia de COVID-19.

g) RELACIÓ DELS BÉNS MOBLES I IMMOBLES O ENTORNS D'INTERÉS VINCULATS

Museu del Palmito d'Aldaia (MUPA).

Per a preservar i impulsar aquest sector artesanal, que forma part del patrimoni industrial d'Aldaia, l'Ajuntament va restaurar la Casa de la Llotgeta (edifici renaixentista de finals del s. XVI i principis del XVII), inaugurat el 17 de desembre de 2010, per a albergar el Museu del Palmito d'Aldaia (MUPA). Unes obres que han suposat una inversió de més d'1,5 milions d'euros. En 2015 el MUPA va ser reconegut com a col·lecció museogràfica permanent de la Comunitat Valenciana (Resolució de 5 de maig de 2015, de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport). El MUPA conté una excel·lent col·lecció formada per més de 400 palmitos, peces i utensilis per a la fabricació de palmitos. Hi ha palmitos de més de 15 països d'Europa i d'Àsia amb cronologies que van des del segle XVII fins al XXI. En el període dels anys 2015-2019 el MUPA va rebre 24.337 visitants. A partir de 2011 el museu va començar a rebre exposicions, conferències, visites guiades i tallers infantils. I va començar la creació de la col·lecció permanent mitjançant la cessió o donació de peces. Un projecte que va comptar amb la col·laboració de l'Associació de Artesanos Abaniqueros de Aldaia, constituïda eixe mateix any amb el propòsit d'impulsar el museu del palmito.

La inauguració del MUPA ja constituït en col·lecció museogràfica permanent va ser el 28 de març de 2015. El MUPA naixia amb l'objectiu de difondre el sector artesanal més característic d'Aldaia i contribuir al seu foment econòmic. Un dels majors valors del MUPA són les cessions i donacions que ha rebut, com ara Abanicos Blay Villa, Abanicos Andrés Pascual, Francisca Ortiz Fabián, Ángeles del Carmen Sánchez, Abanicos García, Abanicos Vifema, Manel Rochina, Abanicos Pelufo, Abanicos Artesanos (Guzmán), José Merenciano, Javier Gadea, Carlos Navarro, la família Folgado-Vives, Juan Parrilla, Rosario Vidal, Abanicos Taberner i Juan Manuel Cobos, entre altres.

Una de les singularitats del MUPA és que es nodreix de donacions i cessions de palmiters, veïns i veïnes i col·leccionistes, gràcies a la generositat dels quals ha sigut possible fer una col·lecció museogràfica única en el seu gènere.

L'Ajuntament, a través del MUPA, va encetar en 2015 una línia de col·laboració amb el Gremi de Palmiters mitjançant l'organització d'activitats per a difondre l'artesanía del palmito. L'esdeveniment més destacat és la Nit de l'Artesanía del Palmito, al qual acudeixen centenars de persones. Se celebra cada any en el MUPA i els carrers de l'Església i Major (confrontants amb el museu) durant l'última setmana de juliol, en plenes festes patronals.

En els darrers anys el MUPA s'ha integrat en diversos projectes museogràfics que han contribuït a donar a conèixer l'artesanía del palmito fora d'Aldaia.

Tota aquesta activitat contribueix a la difusió de l'artesanía del palmito i a consolidar el projecte museogràfic del MUPA, que va tindre 24.337 visitants entre 2015 i 2019. Un informe de 2020 de l'Institut per a la Qualitat Turística Espanyola (ICTE), dependent del Ministeri de Cultura, en col·laboració amb Turisme Comunitat Valenciana, que avalua la qualitat dels museus valencians des del punt de vista de l'atracció turística, situa el MUPA en el tercer lloc del rànquing global de museus locals de la província de València.

5. PERCEPCIÓ I IMPLICACIÓ DE LA POBLACIÓ I GRAU D'OBERTURA ALS PÚBLICS

L'artesanía del palmito forma part del patrimoni cultural immaterial intangible d'Aldaia. És per tant un objectiu de l'Ajuntament protegir, preservar i difondre aquest patrimoni. La percepció i la implicació de la població al voltant de la cultura del palmito, així com el grau d'obertura al públic, ha anat creixent progressivament a partir de 2015, any en què comença una programació estable en el MUPA, que durant 2015-2019 va rebre 24.337 visitants.

L'artesanía del palmito se situa en la intersecció entre l'artístico-patrimonial i el comercial. Manté una relació sinèrgica amb la imatge historicoartística de la ciutat d'Aldaia, en la qual l'artesanía i la ciutat es beneficien mútuament de forma coherent pel que fa a la percepció de residents i turistes.

La programació del MUPA i la implicació i col·laboració dels artesans palmiters han sigut determinants en la visibilitat i revitalització

g) RELACIÓ DE LOS BIENES MUEBLES E INMUEBLES O ENTORNOS DE INTERÉS VINCULADOS

Museo del Abanico de Aldaia (MUPA).

Para preservar e impulsar este sector artesanal, que forma parte del patrimonio industrial de Aldaia, el Ayuntamiento restauró la Casa de la Llotgeta (edificio renacentista de finales del s. XVI y principios del XVII), inaugurado el 17 de diciembre de 2010, para albergar el Museo del Palmito de Aldaia, (MUPA). Unas obras que han supuesto una inversión de más de 1,5 millones de euros. En 2015 el MUPA fue reconocido Colección Museográfica Permanente de la Comunitat Valenciana (Resolución de 5 de mayo de 2015, de la Conselleria de Educación, Cultura y Deporte). El MUPA contiene una excelente colección formada por más de 400 abanicos, piezas y utensilios para la fabricación de abanicos. Hay abanicos de más de 15 países de Europa y de Asia con cronologías que van desde el siglo XVII hasta el XXI. En el periodo de los años 2015-2019, el MUPA recibió 24.337 visitantes. A partir de 2011 el Museo empezó a recibir exposiciones, conferencias, visitas guiadas y talleres infantiles. Y empezó la creación de la colección permanente mediante la cesión o donación de piezas, un proyecto que contó con la colaboración de la Asociación de Artesanos Abaniqueros de Aldaia, constituida ese mismo año con el propósito de impulsar el museo del abanico.

La inauguración del MUPA, ya constituido en Colección Museográfica Permanente, fue el 28 de marzo de 2015. El MUPA nació con el objetivo de difundir el sector artesanal más característico de Aldaia y contribuir a su fomento económico. Uno de los mayores valores del MUPA son las cesiones y donaciones que ha recibido, como por ejemplo Abanicos Blay Villa, Abanicos Andrés Pascual, Francisca Ortiz Fabián, Ángeles de Carmen Sánchez, Abanicos García, Abanicos Vifema, Manel Rochina, Abanicos Pelufo, Abanicos Artesanos (Guzmán), José Merenciano, Javier Gadea, Carlos Navarro, la familia Folgado-Vives, Juan Parrilla, Rosario Vidal, Abanicos Taberner y Juan Manuel Cobos, entre otros.

Una de las singularidades del MUPA es que se nutre de donaciones y cesiones de abaniqueros, vecinos y coleccionistas, gracias a cuya generosidad ha sido posible hacer una colección museográfica única en su género.

El Ayuntamiento, a través del MUPA, comenzó en 2015 una línea de colaboración con el Gremio de Abaniqueros mediante la organización de actividades para difundir la artesanía del abanico. El acontecimiento más destacado es la Nit de l'Artesanía del Palmito, al cual acuden cientos de personas. Se celebra cada año en el MUPA y las calles Església y Major (colindantes con el Museo) durante la última semana de julio, en plenas fiestas patronales.

En los últimos años el MUPA se ha integrado en varios proyectos museográficos que han contribuido a dar a conocer la artesanía del abanico fuera de Aldaia.

Toda esta actividad contribuye a la difusión de la artesanía del abanico y a consolidar el proyecto museográfico del MUPA, que tuvo 24.337 visitantes entre 2015 y 2019. Un informe de 2020 del Instituto para la Calidad Turística Española (ICTE), dependiente del Ministerio de Cultura, en colaboración con Turisme Comunitat Valenciana, que evalúa la calidad de los museos valencianos desde el punto de vista de la atracción turística, sitúa el MUPA en el tercer lugar del ranking global de museos locales de la provincia de Valencia.

5. PERCEPCIÓN E IMPLICACIÓN DE LA POBLACIÓN Y GRADO DE APERTURA A LOS PÚBLICOS

La artesanía del abanico forma parte del patrimonio cultural inmaterial intangible de Aldaia. Es, por ello, un objetivo del Ayuntamiento proteger, preservar y difundir este patrimonio. La percepción y la implicación de la población en torno a la cultura del abanico, así como el grado de apertura a los públicos, ha ido creciendo progresivamente a partir de 2015, año en que empieza una programación estable en el MUPA, que durante 2015-2019 recibió 24.337 visitantes.

La artesanía del abanico se sitúa en la intersección entre lo artístico-patrimonial y lo comercial. Mantiene una relación sinérgica con la imagen histórico-artística de la ciudad de Aldaia, en la que la artesanía y la ciudad se benefician mutuamente de forma coherente en cuanto a la percepción de residentes y turistas.

La programación del MUPA y la implicación y colaboración de los artesanos abaniqueros han sido determinantes en la visibilidad y revitalización

del palmito d'Aldaia en els darrers anys. Els palmiters i palmiteres són, sens dubte, els protagonistes ineludibles d'aquest patrimoni, els portadors d'aquesta tradició artesanal. En aquesta línia cal destacar principalment la cooperació del Gremi de Mestres Palmiters i d'altres palmiters no agremiats, com Abanicos Blay Villa, els quals no sols han cedit o donat al MUPA peces d'extraordinari valor artístic, sinó que també han participat amb autonomia en totes les activitats sobre el palmito organitzades per l'Ajuntament d'Aldaia. Tot això ha donat com a resultat que centenars de persones, de dins i de fora d'Aldaia, hagen pogut gaudir de les exposicions i visites guiades del MUPA, de la Nit de l'Artesania del Palmito (amb l'acte estel·lar del lliurament dels premis Amic dels Palmitos) i de les diverses fires i exposicions en les quals el Gremi de Palmiters ha mostrat a la població els diversos estils del palmito actual fets a Aldaia. Activitats totes gratuïtes en les quals s'ha garantit el lliure accés de tota la ciutadania. Igualment, és important assenyalar l'interés mostrat per la comunitat universitària cap al món del palmito com a àmbit d'estudi, així com els diferents discursos museogràfics que ofereix l'artesania del palmito en el MUPA. En aquest sentit, cal destacar els projectes museogràfics Relectures i EULAC-Museums, ambdós coordinats per la Universitat de València, en els quals participa el MUPA.

6. SALVAGUARDA

a) PROTECCIÓ ADMINISTRATIVA

A hores d'ara l'artesania del palmito d'Aldaia no disposa de cap figura de protecció administrativa. Aquesta tradició artesanal aspira ara a ser reconeguda per la Generalitat Valenciana com a bé de rellevància local de caràcter immaterial. Reconeixement que compta amb el suport i adhesió de l'associació empresarial del sector, el Gremi de Mestres Palmiters de València, així com d'altres entitats i organismes de la Comunitat Valenciana com ara l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud i la Fundació Horta Sud, entre altres.

b) AGENTS I METODOLOGIA DE TRANSMISSIÓ

Els agents de transmissió han sigut i són encara els palmiters i palmiteres que participen en tots els processos d'elaboració del palmito artesanal: fabricants del varetatge, caladors, gravadors, pintors i pintores, enteladores i enteladors, adornadors, randaires i brodadores, lacadores, repassadores i muntadors. Generació rere generació, els palmiters i palmiteres d'Aldaia han transmés de manera oral el noble ofici del palmito. Ofici que s'ha materialitzat en un ric vocabulari valencià, un lèxic que roman viu gràcies a aqueixa transmissió oral. Lèxic que cal conservar i que configura un conjunt de coneixements, pràctiques, tècniques i usos de la cultura del palmito, fruit de segles tradició.

Per a valorar el vocabulari d'ofici del palmiter, l'Ajuntament i l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL) estan treballant en la confecció d'un lèxic específic que arrebegue tota la rica cultura dels palmitos. L'elaboració d'un vocabulari específic del palmito es realitzarà en diverses fases, per a la qual cosa el MUPA vol comptar amb la col·laboració, a més dels germans Blay Villa, dels palmiters més veterans del Gremi de Mestres Palmiters de València.

c) ALTRES ACCIONS DE SALVAGUARDA

Els estatuts del Gremi de Mestres Palmiters constitueixen un corpus normatiu de salvaguarda d'aquest ric patrimoni. En l'actualitat hi ha un projecte d'estatuts amb el qual es pretén adaptar el Gremi als nous temps, així com a l'actual legislació relativa a l'associacionisme.

d) IDENTIFICACIÓ DE RISCOS I DIAGNÒSTIC

L'artesania del palmito se situa en la cruïlla entre l'artísticopatriomonal i el comercial. En el que portem de segle XXI, el sector palmiter està patint les conseqüències de la competència del palmito asiàtic (produït en sèrie a baix cost), la gran recessió de 2008 i la crisi sanitària provocada per la pandèmia de la covid-19. Tot això plegat no ha fet més que agreujar la situació d'un sector que ja venia arrossegant la crisi des dels anys huitanta del segle XX. El sector palmiter està en perill de desaparició si no s'implementen mesures de protecció, impuls i preservació per a garantir el seu futur.

lización del abanico de Aldaia en los últimos años. Los abaniqueros y abaniqueras son, sin duda, los protagonistas ineludibles de este patrimonio, los portadores de esta tradición artesanal. En esta línea, cabe destacar principalmente la cooperación del Gremio de Maestros Abaniqueros y otros abaniqueros no agremiados, como Abanicos Blay Villa, los cuales no solo han cedido o donado al MUPA piezas de extraordinario valor artístico, sino que también han participado con autonomía en todas las actividades sobre el abanico organizadas por el Ayuntamiento de Aldaia. Todo esto ha dado como resultado que cientos de personas, de dentro y fuera de Aldaia, hayan podido disfrutar de las exposiciones y visitas guiadas del MUPA, de la Nit de l'Artesania del Palmito (con el acto estelar de la entrega de los premios Amic dels Palmitos) y de las varias ferias y exposiciones en las que el Gremio de Abaniqueros ha mostrado a la población los diversos estilos del abanico actual hechos en Aldaia. Actividades todas ellas gratuitas en las que se ha garantizado el acceso libre a toda la ciudadanía. Igualmente, es importante señalar el interés mostrado por la comunidad universitaria hacia el mundo del abanico como ámbito de estudio, así como los diferentes discursos museográficos que ofrece la artesanía del abanico en el MUPA. En este sentido, cabe destacar los proyectos museográficos Relectures y EULAC-Museums, ambos coordinados por la Universitat de València, en los cuales participa el MUPA.

6. SALVAGUARDIA

a) PROTECCIÓN ADMINISTRATIVA

En estos momentos, la artesanía del abanico de Aldaia no dispone de ninguna figura de protección administrativa. Esta tradición artesanal aspira ahora a ser reconocida por la Generalitat Valenciana como bien de relevancia local de carácter inmaterial, reconocimiento que cuenta con el apoyo y la adhesión de la asociación empresarial del sector, el Gremio de Maestros Abaniqueros de València, así como otras entidades y organismos de la Comunitat Valenciana, como por ejemplo el Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud i la Fundació Horta Sud, entre otros.

b) AGENTES Y METODOLOGÍA DE TRANSMISIÓN

Los agentes de transmisión han sido, y siguen siendo, los abaniqueros y abaniqueras que participan en todos los procesos de elaboración del abanico artesanal: fabricantes del varillaje, caladores, grabadores, pintores y pintoras, enteladoras y enteladores, adornadoras, encajeras y bordadoras, lacadores, repasadores y montadores. Generación tras generación, los abaniqueros y abaniqueras de Aldaia han transmitido de manera oral el noble oficio del abanico, oficio que se ha materializado en un rico vocabulario valenciano, un léxico que permanece vivo gracias a esa transmisión oral; léxico que es necesario conservar y que configura un conjunto de conocimientos, prácticas, técnicas y usos de la cultura del abanico, fruto de siglos tradición.

Para poner en valor el vocabulario del oficio de abaniquero, el Ayuntamiento y la Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL) están trabajando en la confección de un léxico específico que recoja toda la rica cultura de los abanicos. La elaboración de un vocabulario específico del abanico se realizará en varias fases, por lo que el MUPA desea contar con la colaboración, además de los hermanos Blay Villa, de los abaniqueros más veteranos del Gremio de Maestros Abaniqueros de València.

c) OTRAS ACCIONES DE SALVAGUARDA

Los estatutos del Gremio de Maestros Abaniqueros constituyen un corpus normativo de salvaguarda de este rico patrimonio. En la actualidad, hay un proyecto de estatutos con el que se pretende adaptar el Gremio a los nuevos tiempos, así como a la actual legislación relativa al asociacionismo.

d) IDENTIFICACIÓN DE RIESGOS Y DIAGNÓSTICO

La artesanía del abanico se sitúa en el cruce entre lo artístico-patriomonal y lo comercial. En lo que llevamos de siglo XXI, el sector abaniquero está sufriendo las consecuencias de la competencia del abanico asiático (producido en serie a bajo coste), la gran recesión de 2008 y la crisis sanitaria provocada por la pandemia de COVID-19. Todo esto no ha hecho más que agravar la situación de un sector que ya venía arrastrando la crisis desde los años ochenta del siglo XX. El sector abaniquero está en peligro de desaparición si no se implementan medidas de protección, impulso y preservación para garantizar su futuro.

Tot i que en 2020 es mantienien a Aldaia 24 empreses de palmitos de les 36 existents a la Comunitat Valenciana, es tracta de microempreses i autònoms amb poc capital social, poc de personal i una capacitat molt limitada d'adaptació als mercats internacionals. Circumstàncies a les quals cal sumar els ERTA aplicats per la majoria d'aquestes empreses a causa de la covid-19. Tal com hem explicat en un altre apartat, aquestes 36 empreses ocupen només 103 persones (incloent-hi els mateixos empresaris), una xifra minsa comparada amb la que hi havia en les dècades de 1950 i 1960 on el sector palmiter arribà a ocupar vora 500 persones. Aldaia concentra hui el 65 % de les empreses i el 64,8 % dels ocupats. Es tracta de microempreses familiars. De fet, el 64,8 % de les empreses no tenen més de 2 treballadors, mentre que el 35,2 % restant ocupen entre 3 i 7 treballadors. Cal assenyalar que el sector es nodreix també d'empleats que realitzen a les seues cases diverses parts del palmito artesanal per encàrrec dels mestres palmiters, però amb la crisi aquests artesans de treball domiciliari han anat minvant dràsticament.

Els riscos que hui pateix el sector palmiter es resumeixen en una sèrie de factors que posen en evidència un cert subdesenvolupament sectorial:

- Envel·liment de la població activa artesana i manca de renovació generacional.
- Minifundisme empresarial. El sector palmiter està dominat per xicotetes empreses familiars i empresaris autònoms (predomina l'autoocupació).
- Manca de professionalització del sector per la careència d'ensenyaments de l'artesania del palmito en centres especialitzats.
- L'impacte social i comercial de les noves formes de consum (productes barats d'un sol ús).
- Limitacions comercials i de gestió.
- Precarietat financera, baixa rendibilitat, importància de l'economia submergida i fràgil prestigi social de la professió.

e) OBJECTIUS, ESTRATÈGIES I ACCIONS I PROPOSADES PER LA SALVAGUARDA

Malgrat les dificultats i els riscos pels quals travessa el sector palmiter, el palmito d'Aldaia té algunes fortalezes que cal tindre en compte de cara a l'adopció d'estratègies i accions de salvaguarda que es puguin aplicar en el futur.

- La qualitat i el valor afegit del palmito artesanal. El saber fer dels palmiters aldaiers, la seua professionalitat tècnica i l'alta qualificació per la llarga tradició i experiència adquirides al llarg de la història dona com a resultat palmitos exclusius i diferenciats que aporten un valor afegit creixent.

- Persistència històrica d'un moviment associatiu favorable a la cooperació i l'associacionisme a través del Gremi de Mestres Palmiters. Una associació empresarial que té canals de comunicació oberts amb els palmiters independents, organismes i institucions públiques, principalment l'Ajuntament d'Aldaia.

- La implicació del Gremi de Mestres Palmiters en activitats culturals i fires artesanals conjuntes en les quals participa en nom de tot el col·lectiu.

L'Ajuntament d'Aldaia planteja les següents línies estratègiques de futur per a preservar el patrimoni immaterial de l'artesania del palmito:

Impulsar una estructura municipal permanent de suport i interlocució amb el sector palmiter. Mitjançant el manteniment de les línies de suport institucional que ja desenvolupa en l'actualitat l'Ajuntament a través del MUPA i amb accions de col·laboració amb el Gremi de Mestres Palmiters. Mitjançant el manteniment de la programació del MUPA, que actua com a aparador de l'art i la cultura del palmito, així com l'organització de la Nit de l'Artesania del Palmito, els premis Amic dels Palmitos i la Fira d'Artesans Palmiters. I també el foment de la participació dels artesans en fires i mostres artesanals, la compra directa de palmitos per a ús de protocol i actes municipals, l'assessorament en matèria d'ajudes econòmiques de la Generalitat Valenciana i altres administracions, i propiciar la col·laboració dels palmiters amb altres administracions i organismes que incidisquen en el sector artesà. L'objectiu és donar més visibilitat al palmito d'Aldaia i garantir l'estabilitat dels mercats de referència.

A pesar de que en 2020 se mantienían en Aldaia 24 empreses de abanicos de las 36 existentes en la Comunitat Valenciana, se trata de microempresas y autónomos con poco capital social, poco personal y una capacidad muy limitada de adaptación a los mercados internacionales, circunstancias a las cuales hay que sumar los ERTE aplicados por la mayoría de estas empresas debido a la COVID-19. Tal como hemos explicado en otro apartado, estas 36 empresas emplean solo a 103 personas (incluyendo los propios empresarios), una cifra exigua comparada con la que había en las décadas de 1950 y 1960, en las que el sector abaniquero llegó a emplear a unas 500 personas. Aldaia concentra hoy el 65 % de las empresas y el 64,8 % de los empleados. Se trata de microempresas familiares. De hecho, el 64,8 % de las empresas no tienen más de 2 trabajadores, mientras que el 35,2 % restante emplea a entre 3 y 7 trabajadores. Cabe señalar que el sector se nutre también de empleados que realizan en sus propias casas varias partes del abanico artesanal por encargo de los maestros abaniqueros, pero con la crisis estos artesanos de trabajo domiciliario han ido menguando drásticamente.

Los riesgos que hoy sufre el sector abaniquero se resumen en una serie de factores que ponen en evidencia cierto subdesarrollo sectorial:

- Envejecimiento de la población activa artesana y falta de renovación generacional.
- Minifundismo empresarial. El sector abaniquero está dominado por pequeñas empresas familiares y empresarios autónomos (predomina el autoempleo).
- Falta de profesionalización del sector por la carencia de enseñanzas de la artesanía del abanico en centros especializados.
- El impacto social y comercial de las nuevas formas de consumo (productos baratos de usar y tirar).
- Limitaciones comerciales y de gestión.
- Precariedad financiera, baja rentabilidad, importancia de la economía sumergida y frágil prestigio social de la profesión.

e) OBJETIVOS, ESTRATEGIAS Y ACCIONES, Y PROPUESTAS PARA LA SALVAGUARDIA

A pesar de las dificultades y los riesgos por los que atraviesa el sector abaniquero, el abanico de Aldaia tiene algunas fortalezas que hay que tener en cuenta de cara a la adopción de estrategias y acciones de salvaguarda que se puedan aplicar en el futuro.

- La calidad y el valor añadido del abanico artesanal. El saber hacer de los abaniqueros aldayeros, su profesionalidad técnica y la alta cualificación por la larga tradición y experiencia adquiridas a lo largo de la historia da como resultado abanicos exclusivos y diferenciados que aportan un valor añadido creciente.

- Persistencia histórica de un movimiento asociativo favorable a la cooperación y el asociacionismo a través del Gremio de Maestros Abaniqueros, una asociación empresarial que tiene canales de comunicación abiertos con los abaniqueros independientes, organismos e instituciones públicas, principalmente el Ayuntamiento de Aldaia.

- La implicación del Gremio de Maestros Abaniqueros en actividades culturales y ferias artesanales conjuntas en las que participa en nombre de todo el colectivo.

El Ayuntamiento de Aldaia plantea las siguientes líneas estratégicas de futuro para preservar el patrimonio inmaterial de la artesanía del abanico:

Impulsar una estructura municipal permanente de apoyo e interlocución con el sector abaniquero. Mediante el mantenimiento de las líneas de apoyo institucional que ya desarrolla en la actualidad el Ayuntamiento a través del MUPA y con acciones de colaboración con el Gremio de Maestros Abaniqueros. Mediante el mantenimiento de la programación del MUPA, que actúa como escaparate del arte y la cultura del abanico, así como la organización de la Nit de l'Artesania del Palmito, los premios Amic dels Palmitos y la Fira d'Artesans Palmiters. Y también el fomento de la participación de los artesanos en ferias y muestras artesanales, la compra directa de abanicos para uso de protocolo y actos municipales, el asesoramiento en materia de ayudas económicas de la Generalitat Valenciana y otras administraciones, y propiciar la colaboración de los abaniqueros con otras administraciones y organismos que incidan en el sector artesano. El objetivo es dar más visibilidad al abanico de Aldaia y garantizar la estabilidad de los mercados de referencia.

Oferir i transversalitzar estructures institucionals de suport a l'empenedoria. Augmentar la interlocució tècnica del Gremi de Palmeters amb altres institucions i organismes públics com ara la Diputació de València i la Generalitat Valenciana, entre altres. L'objectiu és desenvolupar mecanismes per a posicionar l'artesania del palmito en l'àmbit de la comercialització.

Potenciar la confluència de l'artesania amb el turisme, la cultura i les compres. Fomentar el palmito com a imatge patrimonial, artística i cultural d'Aldaia. Mantindre la participació dels palmiters aldaiers en FITUR, la Fira de Turisme de l'Horta Sud, fires locals i participar en nous esdeveniments turístics. Potenciar el vessant turístic del MUPA com a aparador del patrimoni del palmito i com a punt de partida per a realitzar visites als tallers artesanals mitjançant el programa Ruta dels Palmeters d'Aldaia. L'objectiu és augmentar la visibilitat i el prestigi social de l'artesania del palmito d'Aldaia i aproximar la ciutadania a aquest sector artesà.

Protecció de la qualitat i de la identitat d'origen. Aprofitant les fortaleres del sector (marca de qualitat AEA), proposar la creació de nous segells de qualitat (per exemple, denominació d'origen «Palmito d'Aldaia»), amb l'objectiu de millorar la difusió, valorització i els contactes professionals per a reforçar el negoci i la rendibilitat de les empreses palmiteres.

Potenciar l'ensenyament de l'artesania del palmito en centres especialitzats. Recuperar la tradició que en aquesta línia han fet en el passat l'Escola d'Arts i Oficis d'Aldaia i l'Escola d'Artesans de València. L'objectiu és fomentar la inclusió dels joves en aquesta artesania per tal de mantindre la transmissió intergeneracional de l'ofici de palmiter.

Divulgació entre els joves de l'ofici artesà del palmiter, en els mitjans de comunicació i les xarxes socials com a professió de futur per a les noves generacions; organitzar actes que tinguen com a objectiu la conservació d'aquest ofici artesà; promocionar aquesta labor artesana en les campanyes relacionades amb l'autoocupació per part de l'Ajuntament, amb l'objectiu de potenciar la inclusió dels i de les joves en aquest sector artesanal.

Potenciar la investigació per a la millora del disseny del palmito per a incorporar renovació, actualització i innovació, mitjançant la col·laboració del Gremi de Palmeters i l'Associació de Dissenyadors Gràfics de la Comunitat Valenciana (ADCV). L'Ajuntament ja està treballant aquesta línia estratègica. Aquest programa pretén vincular l'artesania del palmito amb les arts digitals i el disseny gràfic per a adaptar el sector a les noves tecnologies i nous canals de comunicació. Es tracta d'un projecte en l'àmbit estratègic que, a partir del disseny i la innovació, actualitze la part creativa del palmito (antic i tradicional) amb les tendències actuals del disseny.

L'objectiu és que el disseny valencià aporte innovació a l'artesania del palmito i que la incorpore a les tendències i noves necessitats tant de les empreses, com dels ciutadans del segle XXI.

L'objectiu de la salvaguarda consisteix a garantir que els coneixements i tècniques inherents a l'artesania tradicional es transmeten a les generacions esdevenidores, de manera que aquesta es continue practicant en les comunitats, com a mitjà de subsistència i com a expressió de creativitat i identitat cultural. En definitiva, es pretén preservar i enfortir l'artesania del palmito millorant l'entorn professional dels artesans i les artesanes i estimular el comerç i l'ocupació.

7. VALORACIÓ I JUSTIFICACIÓ DE LA DECLARACIÓ

L'artesania del palmito d'Aldaia reuneix uns valors singulars propis d'un patrimoni cultural immaterial en l'àmbit dels coneixements tradicionals sobre pràctiques productives, processos i tècniques artesanals. La finalitat de la seua patrimonialització és protegir, difondre i preservar aquesta artesania, la qual es troba en perill de desaparició, si no s'adopten les mesures de protecció i salvaguarda adequades a fi de garantir la seua continuïtat i existència.

Els valors patrimonials de l'artesania del palmito d'Aldaia, tant d'identitat com socials, històrics i antropològics, són els que exposen a continuació:

Patrimoni tradicional i viu a un mateix temps. El palmito o ventall és una joia que fusiona a la perfecció artesania, art i funcionalitat. En Aldaia l'artesania del palmito és una part consubstancial de la seua tradició industrial i cultural. Les creacions, coneixements, pràctiques,

Ofrecer y transversalizar estructuras institucionales de apoyo al emprendimiento. Aumentar la interlocución técnica del Gremio de Abaniqueros con otras instituciones y organismos públicos como la Diputación de València y la Generalitat Valenciana, entre otros. El objetivo es desarrollar mecanismos para posicionar la artesanía del abanico en el ámbito de la comercialización.

Potenciar la confluencia de la artesanía con el turismo, la cultura y las compras. Fomentar el abanico como imagen patrimonial, artística y cultural de Aldaia, manteniendo la participación de los abaniqueros aldayeros en FITUR, la Feria de Turismo de L'Horta Sud y ferias locales, y la participación en nuevos acontecimientos turísticos. Potenciar la vertiente turística del MUPA como escaparate del patrimonio del abanico y como punto de partida para realizar visitas a los talleres artesanales mediante el programa Ruta del abanico de Aldaia. El objetivo es aumentar la visibilidad y el prestigio social de la artesanía del abanico de Aldaia y acercar a la ciudadanía a este sector artesano.

Protección de la calidad y de la identidad de origen. Aprovechando las fortalezas del sector (marca de calidad AEA), proponer la creación de nuevos sellos de calidad (por ejemplo, denominación de origen «Palmito d'Aldaia»), con el objetivo de mejorar la difusión, la valorización y los contactos profesionales para reforzar el negocio y la rentabilidad de las empresas abaniqueras.

Potenciar la enseñanza de la artesanía del abanico en centros especializados. Recuperar la tradición que en esta línea han hecho en el pasado la Escuela de Artes y Oficios de Aldaia y la Escuela de Artesanos de València. El objetivo es fomentar la inclusión de los jóvenes en esta artesanía para mantener la transmisión intergeneracional del oficio de abaniquero.

Divulgación entre los jóvenes del oficio artesano del abaniquero. En los medios de comunicación y las redes sociales como profesión de futuro para las nuevas generaciones. Organizando actos que tengan como objetivo la conservación de este oficio artesano. Promocionando esta labor artesana en las campañas relacionadas con el autoempleo por parte del Ayuntamiento. El objetivo es potenciar la inclusión de los jóvenes en este sector artesanal.

Potenciar la investigación para la mejora del diseño del abanico para incorporar renovación, actualización e innovación. Mediante la colaboración del Gremio de Abaniqueros y la Asociación de Diseñadores Gráficos de la Comunitat Valenciana (ADCV). El Ayuntamiento ya está trabajando esta línea estratègica. Este programa pretende vincular la artesanía del abanico a las artes digitales y el diseño gráfico para adaptar el sector a las nuevas tecnologías y a los nuevos canales de comunicación. Se trata de un proyecto estratégico que, a partir del diseño y la innovación, actualice la parte creativa del abanico (antiguo y tradicional) con las tendencias actuales del diseño.

El objetivo es que el diseño valenciano aporte innovación a la artesanía del abanico y que la incorpore a las tendencias y nuevas necesidades, tanto de las empresas como de la ciudadanía del siglo XXI.

El objetivo de la salvaguardia consiste en garantizar que los conocimientos y técnicas inherentes a la artesanía tradicional se transmitan a las generaciones venideras, de forma que esta se continúe practicando en las comunidades, como medio de subsistencia y como expresión de creatividad e identidad cultural. En definitiva, se pretende preservar y fortalecer la artesanía del abanico mejorando el entorno profesional de los artesanos, hombres y mujeres, y estimulando el comercio y el empleo.

7. VALORACIÓN Y JUSTIFICACIÓN DE LA DECLARACIÓN

La artesanía del abanico de Aldaia reúne unos valores singulares propios de un patrimonio cultural inmaterial en el ámbito de los conocimientos tradicionales sobre prácticas productivas, procesos y técnicas artesanales. La finalidad de su patrimonialización es proteger, difundir y preservar esta artesanía, que se encuentra en peligro de desaparición si no se adoptan las medidas de protección y salvaguarda adecuadas con el fin de garantizar su continuidad y existencia.

Los valores patrimoniales de la artesanía del abanico de Aldaia, tanto de identidad como sociales, históricos y antropológicos, son los que exponemos a continuación:

Patrimoni tradicional i viu a un mateix temps. El abanico es una joia que fusiona a la perfecció artesania, arte i funcionalidad. En Aldaia, la artesanía del abanico es una parte consustancial de su tradición industrial y cultural. Las creaciones, los conocimientos, las

tècniques i usos del palmito formen part de vida del municipi. Aldaia és des del segle XIX un actiu centre de producció i comercialització del palmito. Progressivament va anar guanyant importància fins al punt que, durant la primera meitat del segle XX, va arribar a substituir la ciutat de València com a principal centre productor palmiter espanyol. Aldaia reuneix en l'actualitat 24 empreses de palmitos de les 36 actives a la Comunitat Valenciana. L'artesanía del palmito d'Aldaia està vinculada a una sèrie de coneixements tradicionals, formes productives, processos i tècniques adquirides en els últims dos últims segles. Un llegat cultural transmés de generació en generació pels artesans palmiters. Hi ha constància històrica de l'aparició dels primers palmiters aldaiers durant la primera meitat del segle XIX. Des d'aleshores fins a hui hi ha hagut una continuïtat de tallers artesans que s'han dedicat a la producció del palmito plegable, i ha assolit el màxim apogeu entre els anys 1945-1980 i s'ha perpetuat en el temps fins a l'actualitat.

Un patrimoni integrador i representatiu. L'artesanía del palmito d'Aldaia és un patrimoni integrador perquè fomenta la cohesió social propiciant un sentiment d'identitat que vincula passat i futur per mitjà del present. En aquesta artesanía trobem elements propis i representatius d'una part de la tradició industrial i cultural d'Aldaia, que modela la seua personalitat i idiosincràsia, en els quals ens reconeixem conformant la nostra identitat com a poble. El palmito és una artesanía representativa d'Aldaia, no sols ha sobreixit sobre les altres artesanies existents a la ciutat (les pipes de fumar, guitarres i castanyoles), sinó que en estar tan arrelat el palmito, ha convertit Aldaia en el municipi amb més artesans dedicats a aquest ofici. L'Ajuntament d'Aldaia, el Gremi de Mestres Palmiters i palmiters locals independents s'han esforçat per mantindre i perpetuar aquesta pràctica artesanal. Prova d'això ha estat la creació del Museu del Palmito d'Aldaia (MUPA) i el manteniment de l'any 2015 ençà d'una programació cultural permanent estable al voltant de l'artesanía del palmito.

Un patrimoni basat en la comunitat. L'existència d'un col·lectiu organitzat a través del temps, el Gremi de Mestres Palmiters ha fet possible la permanència d'aquest patrimoni. En l'actualitat, els palmiters i palmiteres d'Aldaia, tant els associats al Gremi (22 empreses) com els que actuen fora d'ell (14 empreses), són les persones encarregades de la realització, manteniment i transmissió d'aquest patrimoni. El Gremi de Palmiters, amb més de dos segles d'existència, és una organització professional amb normes escrites (tenim constància dels estatuts de 1956, 1978 i 2020) que ha generat un sistema de coordinació i organització que crea consens entre les persones associades, cosa que sens dubte ha potenciat l'interés de la comunitat artesana i de les autoritats municipals perquè perdure aquesta tradició. Si bé el Gremi va nàixer a la ciutat de València, en les darreres dècades té la seua a Aldaia en ser aquest municipi el principal productor de palmitos artesanals del país. Els artesans integrats en el Gremi de Mestres Palmiters elaboren palmitos de la marca de qualitat Abanico Artesano Español (AEA) i del segell Artesanía de la Comunitat Valenciana.

Patrimoni etnològic i lingüístic. Els palmiters i palmiteres d'Aldaia són garants conservadors d'un ric patrimoni etnològic i lingüístic associat a la cultura del palmito que ha donat lloc a un vocabulari valencià relacionat amb aquest vell ofici artesanal. Un lèxic que ha perpetuat a través de la cultura oral generació rere generació. En ser un patrimoni viu, es desenvolupa i evoluciona a través dels artesans i artesanes del palmito amb tota la seua càrrega de creativitat humana. És encara un patrimoni que pot integrar les noves generacions i mantindre el seu interès en la tradició. Aquest vocabulari viu es manifesta tant en les parts pròpies del palmito i la seua tipologia com en els materials emprats, les ferramentes i la maquinària, així com en les tècniques i processos d'elaboració dels palmitos com són la confecció del varetatge, el calat, gravat i adorn del varetatge, la confecció del país i el seu pintat (adobat de vegades amb brodats, randes i garlandes) fins a acabar amb l'entelat i muntatge final de la peça amb el clauet i l'anella. Un vocabulari i un argot d'ofici que cal preservar. Existència d'un museu únic especialitzat en la història i l'art del palmito.

prácticas, las técnicas y los usos del abanico forman parte de la vida del municipio. Aldaia es desde el siglo XIX un activo centro de producción y comercialización del abanico. Progresivamente fue ganando importancia hasta el punto de que, durante la primera mitad del siglo XX, llegó a sustituir a la ciudad de València como principal centro productor abaniquero español. Aldaia reúne en la actualidad 24 empresas de abanicos de las 36 activas en la Comunitat Valenciana. La artesanía del abanico de Aldaia está vinculada a una serie de conocimientos tradicionales, maneras productivas, procesos y técnicas adquiridas en los últimos dos últimos siglos. Un legado cultural transmitido de generación en generación por los artesanos abaniqueros. Existe constancia histórica de la aparición de los primeros abaniqueros aldaieros durante la primera mitad del siglo XIX. Desde entonces hasta hoy ha habido una continuidad de talleres artesanos que se han dedicado a la producción del abanico plegable, logrando el máximo apogeo entre los años 1945-1980 y perpetuándose en el tiempo hasta la actualidad.

Un patrimonio integrador y representativo. La artesanía del abanico de Aldaia es un patrimonio integrador porque fomenta la cohesión social y propicia un sentimiento de identidad que vincula el pasado y el futuro por medio del presente. En esta artesanía encontramos elementos propios y representativos de una parte de la tradición industrial y cultural de Aldaia, que modela su personalidad e idiosincrasia, en los que nos reconocemos conformando nuestra identidad como pueblo. El abanico es una artesanía representativa de Aldaia; no solo ha sobresalido sobre las otras artesanías existentes en la ciudad (las pipas de fumar, guitarres y castañuelas), sino que al estar tan arraigado, el abanico ha convertido a Aldaia en el municipio con más artesanos dedicados a este oficio. El Ayuntamiento de Aldaia, el Gremio de Maestros Abaniqueros y abaniqueros locales independientes se han esforzado para mantener y perpetuar esta práctica artesanal. Prueba de ello ha sido la creación del Museo del Abanico de Aldaia (MUPA) y el mantenimiento desde el año 2015 hasta hoy de una programación cultural permanente estable en torno a la artesanía del abanico.

Un patrimonio basado en la comunidad. La existencia de un colectivo organizado a través del tiempo, el Gremio de Maestros Abaniqueros, ha hecho posible la permanencia de este patrimonio. En la actualidad, los abaniqueros y abaniqueras de Aldaia, tanto los asociados al Gremio (22 empresas) como los que actúan fuera de él (14 empresas), son los encargados de la realización, el mantenimiento y la transmisión de este patrimonio. El Gremio de Abaniqueros, con más de dos siglos de existencia, es una organización profesional con normas escritas (tenemos constancia de los estatutos de 1956, 1978 y 2020) que ha generado un sistema de coordinación y organización que crea consenso entre los asociados, lo que sin duda ha potenciado el interés de la comunidad artesana y de las autoridades municipales para que perdure esta tradición. Si bien el Gremio nació en la ciudad de València, en las últimas décadas tiene su sede en Aldaia al ser este municipio el principal productor de abanicos artesanales del país. Los artesanos integrados en el Gremio de Maestros Abaniqueros elaboran abanicos de la marca de calidad Abanico Artesano Español (AEA) y del sello Artesanía de la Comunitat Valenciana.

Patrimonio etnológico y lingüístico. Los abaniqueros y abaniqueras de Aldaia son garantes conservadores de un rico patrimonio etnológico y lingüístico asociado a la cultura del abanico que ha dado lugar a un vocabulario valenciano relacionado con este viejo oficio artesanal. Un léxico que ha perpetuado a través de la cultura oral generación tras generación. Al ser un patrimonio vivo, se desarrolla y evoluciona a través de los artesanos y artesanas del abanico con toda su carga de creatividad humana. Es todavía un patrimonio que puede integrarse en las nuevas generaciones y mantener su interés en la tradición. Este vocabulario vivo se manifiesta tanto en las partes propias del abanico y su tipología, como en los materiales empleados, las herramientas y la maquinaria, así como en las técnicas y procesos de elaboración de los abanicos como son la confección del varillaje, el calado, el grabado y adorno del varillaje, la confección del país y su pintado (adornado a veces con bordados, encajes y guirrnaldas) hasta acabar con el entelado y montaje final de la pieza con el clavillo y la anilla. Un vocabulario y un argot de oficio que es necesario preservar. Existencia de un museo único especializado en la historia y el arte del abanico.